

СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE MONUMENTS IN MONGOLIA

IY ДЭВТЭР
ДОРНОГОВЬ АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

IV ДЭВТЭР
ДОРНОГОВЬ АЙМАГ

DDC
306'09'517'
Э-66

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
П.ЧИНБАТ

Гар зургийг:
Г.СОЁЛ-ЭРДЭНЭ
А.МӨНГӨНЦООЖ

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Б.ЦОЛМОН

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2010,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2010 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувилан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

ISBN 978-99929-61-32-5

Боловсрол, Соёл,
Шинжлэх ухааны яам

Соёлын өвийн төв

Дорноговь аймгийн
ЗДТГазар

ШУА-ийн
Палеонтологийн төв

Дорноговь аймгийн
музей сургалт
сурталчилгааны төв

Монголын урлагийн зөвлөл

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	6
Удиртгал	7
Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	20
Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	31
Айраг сум	32
Алтанширээ сум	36
Даланжаргалан сум	42
Дэлгэрэх сум	47
Иххэт сум	52
Мандах сум	58
Өргөн сум	64
Сайншанд сум	69
Сайхандулаан сум	71
Улаанбадрах сум	76
Хатанбулаг сум	81
Хөвсгөл сум	88
Эрдэнэ сум	92
Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	96
Товчилсон үгийн тайлал	100
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	100

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн өнгөрсөн оноос хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд 2009 онд Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр аймгийн нийт 31 сумын нутагт ажиллаж 381 дурсгалт газрын 3000 гаруй ширхэг дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж, тоолж холбогдох мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн төв олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчилах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цугларсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Дорноговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан дөрөв дэх цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдолтой 136 дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented since last year. In 2009, in the framework of this project, we have registered and documented 3000 immovable properties of 381 cultural sites in 31 soums of Dornod, Dornogovi, Gobi-Sumber Province and gathered the information into the state fund for registration and information of cultural heritage.

Aiming to promote the awareness raising on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the photo catalogues including the information and data of fund for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research work of Dornogovi province. This time we are introducing to you the third publication of photo catalogue include historical and cultural immovable properties of Dornogovi province. For this publication of the catalogue historically, culturally, and scientifically valuable 136 immovable properties locate in Dornogovi province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums of Dornogovi province is attached in the back.

The photo catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties. Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that you by reviewing this photo catalogues, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)

- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)

- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол ямар ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрхзүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцсоор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа: Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120

гаруй жилийн турш Орос, Финлянди, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, усаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зураг баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал,

засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологи тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал: УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

2004 онд ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967 га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн

10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс: 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Элзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал,

Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ: Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах

зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. . Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable cultural heritage characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people’s lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on “Protect of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People’s Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn’t make any

changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable monuments, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable monuments matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrinsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control

the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties for state, province, city of Ulaanbaatar" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state, province, city of Ulaanbaatar: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable monuments as the first degree state protection, 16 immovable monuments as a state protection. After adopting the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic Mongolia" in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the "List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People's Republic Mongolia",

has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable monuments for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable monuments include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, Ulaanbaatar city” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Monuments of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, Ulaanbaatar city”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, Ulaanbaatar city” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, Ulaanbaatar city” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable monuments are under the state protection, 57 immovable monuments under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable monuments oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Chojin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden

- temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscribed monument for Bilge Khan, memorial complex of Kul Tegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tuvkhun Monastery in Bat-Ulziit soum of Uvurkhangai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Tuv province.
  - By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Uwur in Burentogtokh soum of Khuvsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Tuv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Bayanzurkh district of Ulaanbaatar city.
  - By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khuree in Kharkhorin soum of Uvurkhangai province, remains of 2 temples of Khugnu Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
  - By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
  - By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Uvurkhangai, Bulgan province
  - By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Ungut in Altanbulag soum Tuv aimag, complex monuments of Ikh Khushuut in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Uglugchiin Kherem, Rashaan Khad, Uzuur Tsohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Umnudelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Undur Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar).

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people’s worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable monuments. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Chojjin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the “Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property” was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the “Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property” was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of “Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property”. Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Chojjin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People’s Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable monuments for protecting them.

Through 1999-2005, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable monuments, made copies and replicas of monuments for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

ДОРНОГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Дорноговь аймгийн товч танилцуулга. Дорноговь аймаг нь Монгол орны зүүн өмнөд хэсэгт, зүүн өмнөд талаараа Өмнөговь аймагтай, зүүн хойд талаараа Дундговь аймагтай, хойд талаараа Говьсүмбэр, Хэнтий аймагтай, баруун хойд талаараа Сүхбаатар аймагтай, зүүн, зүүн урд, урд талаараа БНХАУ-ын ӨМӨЗО-той тус тус хиллэн 115.2 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв нь Сайншанд хот, Улаанбаатар хотоос 460 км зайтай.

Дорноговь аймгийн газар нутаг нь Ардын хувсгалаас өмнө Халхын Түшээт хан, Сэцэн хан аймагт, 1923 оноос Богд хан уулын аймаг, Хан Хэнтий уулын аймагт тус тус харьяалагдаж байжээ. 1930 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 18 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийг шинээр байгуулж Богд хан уулын аймаг, Хан Хэнтий аймгийн нутгаас зарим сумдын нутгийг шилжүүлэн 23 сумтай болгожээ. 1994 онд Говьсүмбэр аймгийн байгуулахад тус аймгийн 3 сумыг шилжүүлэн өгсөн байна.

Өнөөдөр Дорноговь аймаг нь Айраг, Алтанширээ, Даланжаргалан, Дэлгэрэх, Замын-Үүд, Иххэт, Мандах, Өргөн, Сайншанд, Сайхандулаан, Улаанбадрах, Хатанбулаг, Хөвсгөл, Эрдэнэ гэсэн засаг захиргааны 14 сум **40 гаруй багтай**. Тус аймагт халх ястнууд зонхилсон 47.1 мянган ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Дорноговь аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур -22° - -26°С, зуны дундаж температур +18° - +24°С, жилд дунджаар 100-200 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хувийг говийн бор, хужир мараалаг хам, цайвар хүрэн, хүрэн хөрс зонхилсон ухаа гүвээт талархаг газрын гадарга эзлэнэ. Нутгийн аль ч хэсэгт нүцгэн уулс тохиолдох боловч Далантүрүү, Аргалант, Их, бага Дулаан, Баруун, зүүн Хармагтай, Хутаг гэх мэт томоохон уулстай. Дорноговь аймгийн нутагт томоохон гол мөрөн, нуур цөөрөм байхгүй ч нутаг нутагт алдартай ундрага сайтай булаг шанд цөөнгүй бий.

Дорноговь аймгийг 1942, 1974 онуудад Хөдөлмөрийн Гавьяаны Улаан Тугийн одонгоор 2 удаа шагнаж байжээ.

Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. 1847 онд Оросын монголч эрдэмтэн Палладий Кафаров Сэцэн хан аймгийн нутгаар явж байхдаа /өнөөгийн Дорноговь аймгийн Иххэт сум/ Хэсэг байшинт гэх барилгын туурийг үзэж тэмдэглэжээ. Энэ дурсгалыг дараа нь 1923 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн томилолтоор очсон В.В.Казакевич, Д.Нацагдорж нар үзэж дэргэд нь байсан монгол бичээст хөшөөний бичээсийг судалж тойм зургийг үйлдэж байжээ. Эдгээр мэдээ баримт бол Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар тэмдэглэж үлдээсэн цөөхөн баримтын нэг юм.

Монгол оронд археологийн шинжлэх ухаан үүсч, хөгжиж ирсэн 120 гаруй жилийн түүхэнд Дорноговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж судалсан ажил бусад аймгийг бодвол харьцангуй бага боловч цөөн хэдэн удаа явуулсан археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнд онц сонирхотой дурсгал, эд өлгийн зүйлс олдож байжээ.

1951 онд Монголын ууган археологич Х.Пэрлээ Дорноговь аймгийн Даланжаргалан сумын нутаг Сэглэнтийн Улаан Зээг хэмээх газар орших 10-аад булшийг бүртгэн судалж 4-ийг нь малтжээ. Тэрээр эндээс хятад бичигтэй нэлээд зоос олсны сацуу мөн нэг тал дээрээ “Ху чжеу газрын жинхэнэ чулуучин гэрийн гууль давтах пайз” гэсэн утга бүхий хятад бичигтэй хүрэл пайз /үнэмлэх/ олжээ. Х.Пэрлээ булшнаас гарсан зоосны бичээс болон пайзан дээрх бичгийн утгыг тайлан уг булшнуудыг Хятадын Сүн улсын үеийнх болохыг тогтоосон байна.

1957 онд археологич Х.Пэрлээ, Н.Сэр-Оджав нар Улаан-Уул станцын барилгын дарга К.В.Ефримовын мэдээллийн дагуу Дорноговь аймгийн Эрдэнэ сумын 4 дүгээр багийн нутаг Дулааны говь хэмээх газарт хайгуул судалгаа хийж шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох чулуун зэв, ялтас, хутга, зуулга ир, сүх болон хожмын Хүннү, Кидан, Монголын үед холбогдох ваар сав, шаазангийн хагархай хэсгүүдийг олжээ. Дулааны говийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газрыг 1982 онд археологич Д.Цэвээндорж, судлаач П.Хосбаяр нар дахин нарийвчлан судалж археологи, палеонтологийн олдвор бүхий 12 давхрага байгааг тогтоосон байна.

1961 онд ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс зохион байгуулсан /ахлагч нь Х.Лувсанбалдан/ хээрийн шинжилгээний анги Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын Бичигт булан гэх газраас морьтой давхиж яваа хүний сийлмэл зураг шинээр илрүүлэн бүртгэж тайландаа үлдээжээ. Энэхүү хадны зургийн тухай академич Д.Дорж 1963 онд эрдэм шинжилгээний бэсрэг өгүүлэл хэвлүүлсэн байна. Тэрээр энэ хадны зургийн дүрслэл, зохиомж, утгыг бусад хадны зургуудтай жишин үзэж IX зууны хоёрдугаар хагас, X зууны эхэн үед холбогдож болох тухай сонирхолтой санал дэвшүүлсэн байдаг.

1979 онд Монгол-Зөвлөлтийн түүх, соёлын хамтарсан экспедици /МЗТСХЭ/-ийн С.Г.Кляшторный ахлагчтай бичээс судлалын анги Дорноговь аймгийн Иххэт сумын нутаг Ар Улаан хэмээх газар орших нэгэн хүн чулууг нээн илрүүлж, бүртгэж судалжээ. Энэхүү хүн чулуун хөшөөг дараа нь 1984 онд МЗТСХЭ-ийн Л.Л.Викторова, Г.Мэнэс нарын бүрэлдэхүүнтэй Угсаатны зүйн судалгааны анги дахин нягтлан үзэж тодорхойлолт, гар болон гэрэл зургаар баримтжуулсан байна.

1988 онд Монголын археологич Д.Цэвээндорж, Д.Эрдэнэбаатар, Зөвлөлтийн археологич П.Б.Коновалов, Унгарын археологич И.Эрдели, А.Лайяши нарын бүрэлдэхүүнтэй “Хүннүгийн дурсгал судлах анги” Дорноговь аймгийн Иххэт сумын Хөшөөнө ухаа хэмээх газар том жижиг дугуй далантай 11 булш байгааг бүртгэж хоёрыг нь малтан судалжээ. Тэдний малтсан булшнаас мал амьтны яс, хүрэл толь, хүрэл зэв, хүрэл товруу зэрэг эрдэм шинжилгээний хувьд онц сонирхолтой эд өлгийн зүйл олдсон байна.

2000 онд СӨТ-ийн мэргэжилтэн Г.Энхбат тус аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт хайгуулын ажил хийж олон тооны үл хөдлөх дурсгалуудыг бүртгэн баримтжуулжээ. Тэрээр сумын орон нутгийг судлах музейд үзүүллэг сурталчилгаа, бүртгэл мэдээллийн зориулалтаар үл хөдлөх дурсгалын холбогдолтой нэлээд гэрэл зургийг хүлээлгэн өгсөн байна.

2003 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн “Чулуун зэвсгийн үе” секторын эрхлэгч доктор Б.Гүнчинсүрэн, эрдэм шинжилгээний ажилтан доктор Я.Цэрэндагва, эрдэм шинжилгээний ажилтан Д.Базаргүр, Ц.Болорбат, Н.Эрдэнэ-Очир, МУБИС-ийн багш доктор Ж.Гэрэлбадрах нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн судалгааны хэсэг “Айвоноу Майнз Монголиа инк” компанийн хүсэлтийн дагуу Дорноговь аймгийн Сайхандулаан сумын нутаг Оюут-Ухаа хэмээх газар археологийн хайгуул судалгааны ажил хийжээ. Энэ судалгааны үр дүнд тус нутаг дэвсгэрээс чулуун зэвсгийн нээлттэй суурин, олон үед холбогдох булш оршуулга зэрэг олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн байна.

2004 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, АНУ-ын Вашингтон хотын Смитсоны хүрээлэнгийн Байгалийн Түүхийн Музейтэй хамтран Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутаг Хэц уулын агуйд археологийн судалгаа хийжээ. Хээрийн судалгааны багт монголын талаас доктор Б.Наран, магистр Н.Батболд, Ц.Амгалантөгс, Б.Эрдэнэ нар, АНУ-ын талаас Смитсоны хүрээлэнгийн Байгалийн Түүхийн Музейн антропологийн тэнхмийн ажилтан доктор Бруно Фрохлич нар оролцон ажиллажээ. Судалгааны үр дүнд уг агуйд байсан 11 хүний хатмал шарилыг хувцас хэрэглэл, бусад эд өлгийн зүйлсийн хамт илрүүлэн олсон байна.

2004 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн захирал Д.Цэвээндоржоор ахлуулсан хээрийн судалгааны баг Дорноговь аймгийн Дэлгэрэх сумын Чандмань хар уулын орчимд археологийн хайгуул судалгааны ажил хийж 13 булш малтан судалжээ. Энэ ажлын үр дүнд неолитын үед холбогдох олон тооны чулуун зэвсгийн зүйлс илрүүлсний дотор онцгой нарийн хийцтэй чулуун зэв цөөнүй олжээ. Мөн малтан судалсан булшнуудад талийгаачийг доош түрүүлгээр нь харуулан оршуулсан өвөрмөц зан үйл илэрсэн байна.

Монголын нэрт газарзүйч, эрдэмтэн О.Намнандорж 1960-1980-аад оны дунд үе хүртэл Дорноговь аймгийн нутагт хээрийн шинжилгээний ажлаар явахдаа зам зуурт тааралдаж байсан түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж, товч тодорхойлолт бичиж байжээ. Тэрээр “Монголын түүх, соёлын дурсгал” сэдэвт бүтээлдээ Дорноговь аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1980 оны 51 дүгээр тогтоолоор хамгаалалтад авсан дурсгалт зүйл дээр нэмж тус аймгийн нутаг дэвсгэр дээр оршдог олон тооны булш, бичигт хад, хөшөө чулуудыг бичсэн байна. О.Намнансүрэн хээр хөдөө

орших түүхийн дурсгалуудыг бүртгэж тэмдэглэхээс гадна тэдгээрийг хэрхэн хамгаалах, сэргээн засварлах талаарх асуудлыг хөндсөн цөөнгүй өгүүлэл, нийтлэл бичиж хэвлүүлсэн юм.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Дорноговь аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүнүүд эдүгээ УНБМС-д хадгалагдаж байна.

2006-2008 онуудад Монголын урлагийн зөвлөлөөс санаачлан зохион байгуулсан “Монгол нутаг дахь сүм, хийдийн товчоон” ном бэлтгэх ажлын хүрээнд Дорнод аймгийн 14 сумын нутагт хайгуул судалгааны ажил хийж нийт 40-өөд сүм, хийдийн туурийг сурвалжлан олж газар дээр нь тодорхойлолт бичиж гэрэл зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулжээ.

Манай оронд эртний амьтан, ургамалын чулуужсан олдворыг шинжлэн судлах ажил 1920-иод онд Америкийн Байгалийн түүхийн музейгээс Төв Азид явуулсан судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг аж. Түүнээс хойш манай үндэсний боловсон хүчнүүд ЗСБНХУ, БНПАУ, АНУ, Япон, Солонгос зэрэг улсын эрдэмтэн судлаачидтай хамтран Монгол нутгийн хөрс шороонд хадгалагдан үлдсэн эртний амьтан, ургамлын хайгуул, малтлага судалгааг хийсээр иржээ. Энэ ажлын үр дүнд Монгол оронд эрт цагт амьдарч байсан үлэг гүрвэлийн олон арван сонирхолтой дурсгалуудыг илрүүлж дэлхийн эртний судлалын шинжлэх ухааны эргэлтэнд оруулсан байна. Бидний өгүүлэн буй Дорноговь аймгийн нутагт ч энэ төрлийн олдворт газар цөөнгүй байгааг судлаачид тогтоожээ. Өнөөгийн байдлаар тус аймгийн 7 сумын нутгаас нийт 20 гаруй палеонтологийн дурсгалт газар олддоод байгаа ажээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2007 оны 333 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн нутагт орших палеонтологийн олдворт 2 дурсгалт газрыг улсын, 7 дурсгалт газрыг аймгийн хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ.

Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Дорноговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын дотор нэг ч дурсгал ороогүй байдаг. Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-д одоогийн Сайншанд сумын нутагт орших Хамарын хийдийн туурь оржээ.

Дорноговь аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1980 оны 7 дугаар сарын 1-ний өдрийн 51 тоот тогтоолоор баталсан сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалтад сумдын нутагт орших эртний булш, хөшөө чулуу, сүм хийдийн туурь, түүхэн барилга байшин зэрэг дурсгалуудыг хамруулж хамгаалалтад авчээ. Уг жагсаалтад:

- Өргөн сумын 1-р бригадын нутагт орших Хамарын хийдийн туурь нь 800х600 ам дөрвөлжин метр талбай эзэлдэг. Сайншандаас урагш 45 км зайтай байдаг.
- Сайншандад буй хотын хойд хэсэгт орших 1,5х4 ам метр талбайтай аймгийн анхны хөх тоосгоор барьсан байшин.
- Алтанширээ сумын 3-р бригадын нутагт Дэрсэнбулагт байгаа чулуун ширээ бүхий булш 6х6 ам тетр талбай эзэлнэ. Энэ нь Сайншандаас зүүн хойш 50 км зайд оршино.
- Даланжаргалан сумын 2-р бригадын нутаг баруун тийш Далантүрүүний амралтаас 20 км-т бичээстэй хөшөө булш 10 орчим буй. 1-р бригадын нутаг Чойр уулын өвөрт хадан дээр сийлсэн бурхан, мөн партизан Дугаржавын тухай чулуун дээр сийлсэн бичиг 50х25 ам см орчим талбай эзэлнэ. Сумаас хойш 70 орчим км зайтай байдаг. Сумаас хойш 40 км орчимд Боржигон ноёдын булшууд байдаг.
- Дэлгэрэх сумын Чандмань бригадын нутагт газар доор 5х5 м талбай бүхий хөх тоосгон байшин таглаатай байдаг. Мөн Хар Энгэрийн бичигт хөшөө сумын төвөөс баруун хойш 10 км зайтай оршино. Сумаас зүүн тийш 30 км-т 20х20 ам метр талбайтай газарт зургаан талст хүрмэн баганан Цонжийн чулуу байдаг.
- Их Хэт сумын төв орчимд Олон байшин 10х20 ам метр талбай эзлэн оршино. Мөн сумын төвөөс баруун урагш 7 км орчимд 15х10 га талбайтай Хэсэг байшин, мөн 60

- км-т Хар тойромын чулуун хөшөө, сумын төвөөс зүүн хойш 40 км 2-р бригадын нутагт хүн чулуун хөшөө, зүүнээ 10 км орчимд газар доор ихэр агуй бий.
- Хажуу-Улааны хайлуур жоншны үйлдвэрийн албаны байшингийн ар талд, Үзэмчин Эрдэнэ хун тайжийн тухай бичээсний суурь чулуун яст мэлхий 1 м өргөн 2 м урт юм.
- Хөвсгөл сумаас урагш 130 км-т Чингисийн гэж нэршсэн 9 ам метр талбайтай булш, зүүн урагш 50 км-т Говь мэргэн ван ноёны булш, зүүн хойш 40 км-т нэлээд тооны булш бий.
- Мандах сумаас баруун урагш 120 км орчим зайтай 2-р бригадын нутагт Өлгийн хийдийн туурь балгас, сумаас баруунаа 130 км, зайтай Сүйхэнтийн амны чулуужсан ой мод оршино.
- Хатанбулаг сумын нутагт Загийн усны булш, Хөшөө Хонгорын хөшөө чулуу бий. Мөн Гүнжийн булш гэдэг 10x15 га хэмжээтэй эртний балгас булш сумаас баруунаа 25 км-т, 3-р бригадэд байдаг баруун Бичигт гэдэг хадны бичиг сумаас урагш 30 км-т байх аж.
- Эрдэнэ сумын 2-р бригадын нутаг Бүлээн булгийн овоон дээрх бичигт хөшөө чулуу 2 м гаруй урт. Уг хөшөө сумаас баруун урагш 100 гаруй км зайтай.
- Сайхандулаан сумын 1-р бригадын нутагт сумаас зүүн урагш 12 км зайтай Хар цохионд эртний сүг зураг маш их элбэг байдаг.
- Сүмбэр сумын нутагт байгаа хүн чулуун хөшөө сумаас зүүн хойш 20 км зайтай оршино.
- Хатанбулаг сумаас баруун хойш 10 км, зайтай 3-р бригадын нутагт 10x15 га талбайтай Төдийн зүүн гэдэг хийдийн турь оршино.

Хэдийгээр Дорноговь аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны дээрх тогтоолд орсон дурсгалуудын оршин буй газрын нэр, эзлэх талбайн хэмжээ, харьяалах сум, бригадын нэр зэргийг буруу зөрүү бичсэн цөөнгүй алдаа мадаг байдаг хэдий ч анх удаа өөрийн нутаг дээрх дурсгалуудаа хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр болсныг дурдууштай.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Дорноговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад авсан дурсгал байхгүй, харин аймгийн хамгаалалтад 5 дурсгалыг оруулан баталжээ. Үүнд:

- Өргөн сумын нутагт орших Хамарын хийдийн туурь
- Иххэт сумын нутагт орших Эрдэнэ хун тайжийн бичигт хөшөө
- Хөвсгөл сумын нутагт орших Цувираагийн хийдийн туурь
- Хатанбулаг сумын нутагт орших Хэцүү уулын агуй
- Иххэт сумын Ар Улаан гэдэг газар орших хүн чулуу ... зэрэг дурсгалыг оруулжээ.

Энэ жагсаалтад орсон Хэцүү уулын агуйд байсан 10-аад хүний хатмал шарилыг 2004 онд археологчид судлан эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд оруулжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Дорноговь аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Иххэт сумын Бүсийн чулуу гэдэг газар орших Олон байшинт, Хэсэг байшинт гэдэг эртний хотын туурь
- Иххэт сумын Хөшөөнө ухаа гэдэг газар орших хөшөө чулуу бүхий булш, туурь ... гэсэн

2 дурсгалт газрыг

Аймгийн хамгаалалтад:

- Иххэт сумын Ар Улаан гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
- Хөвсгөл сумын нутагт орших Цувираагийн хийдийн туурь
- Эрдэнэ сумын Дулааны говь гэдэг газар орших чулуун зэвсгийн үеийн суурин ... гэсэн 3 дурсгалт газрыг тус тус оруулжээ.

Дорноговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас дээрх жагсаалтуудад цөөхөн дурсгал хамрагдаж байсан нь нэг талаас судалгаа, эрдэм шинжилгээний ажил бага явагдаж байсан, нөгөө талаас нэгэнт илэрч олдсон дурсгалуудыг олон талаас нь нарийвчлан судалж үнэ цэнэ, ач холбогдлыг нь гаргаж тавих, олон нийтэд сурталчилан таниулах ажил бага байсантай холбоотой ажээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2007 оны 333 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Дорноговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Дэлгэрэх сумын Чандмань хар ууланд орших шинэ чулуун зэвсгийн үеийн суурин, эртний булшнууд
- Иххэт сумын Бүсийн чулуу хэмээх газар орших Олон байшинт, Хэсэг байшинт хэмээх эртний хотын туурь
- Иххэт сумын Хөшөөнө ухаа хэмээх газар орших хөшөө чулуу бүхий булш, туурь
- Мандах сумын Сүйхэнт уулын палеонтологийн дурсгалт газар
- Хатанбулаг сумын Эргилийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар ... гэсэн 5 дурсгалт газрыг

Аймгийн хамгаалалтад:

- Зүүнбаян суманд орших Хонгил цав, Бурхантын палеонтологийн дурсгалт газар
- Иххэт сумын Ар Улаан хэмээх газар орших хүн чулуун хөшөө
- Мандах сумын Хүрэл, Үнэгт хэмээх газарт орших ашигт малтмал олборлож байсан ором, зуух
- Сайхандулаан сумын Хар хөтөл, Шинэ ус худгийн палеонтологийн дурсгалт газар
- Улаанбадрах сумын Хоёр зааны палеонтологийн дурсгалт газар
- Хөвсгөл сумын Баянгийн ширээ, Гуа тээгийн палеонтологийн дурсгалт газар
- Хөвсгөл сумын нутагт орших Цувираагийн хийдийн туурь
- Эрдэнэ сумын Дулааны говь хэмээх газар орших чулуун зэвсгийн үеийн суурин ... гэсэн

8 дурсгалыг тус тус хамгаалалтад авчээ. Монгол улс энэ жагсаалтаас эхлэн палеонтологийн дурсгалт газрын шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдлыг нь харгалзан улс, аймгийн хамгаалалтад авч эхэлсэн.

Сүүлийн жилүүдэд түүх, археологи, угсаатны зүйн судалгаа гадаадын өндөр хөгжилтэй орнуудын туслалцаа дэмжлэгтэйгээр тогтмолжиж байгаатай холбоотойгоор Дорноговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалуудыг шинээр илрүүлэх, судалж шинжих ажил өргөжин тэлсээр байна. Энэ ажлын үр дүнд тус аймгийн нутгаас үнэ цэнэ, ач холбогдол нь бүс нутгийн хэмжээнд үнэлэгдэхээр олон арван дурсгал шинээр олдож төрийн хамгаалалтад орох нь эргэлзээгүй юм.

Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийн 2,10-д Дорноговь аймгийн Хөвсгөл сумын нутагт орших Цувираагийн хийдийн ханыг бэхжүүлж, хамгаалалтын бүс тогтоохоор, 3,8-д Иххэт сумын нутагт орших Ар Улааны хүн чулуун хөшөөг хамгаалж хашаа барихаар тус тус оржээ. Дээр дурдсан ажлуудаас Цувираагийн хийдийн ажил төсөв хөрөнгийн эх үүсвэр, цаг хугацаа, хүн хүчний нөөц бололцоог буруу тооцоолсноос болж хэрэгжээгүй бол Ар Улааны хүн чулуун хөшөөний гадуур орон нутгийн засаг захиргаа төмөр хашаа барьж хамгаалсан байна. Дашрамд дурдахад 1990-ээд оны дундуур Ардын зураач Н.Цүлтэм, СӨТ-ийн захирал Д.Хишигбаяр нар Цувираагийн хийдийн гол сүмийн хананд байсан бурханы зургийг үзэж хамгаалах, сэргээн засварлахаар төлөвлөгөө боловсруулж байжээ. Харамсалтай нь энэ дурсгал байгалийн хатуу ширүүн нөхцөл болон хүний зохисгүй үйлдлээс болж өнөөдөр нэгэнт устаж үгүй болжээ.

Дээр дурдсан хөтөлбөрийг олон агуулгаар баяжуулан цаашид дэс дараатай үргэлжлүүлэхийн тулд Засгийн газар 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинээр боловсруулсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг батлан гаргасан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг боловсруулахдаа түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой дурсгалуудаас нэн тэргүүнд авран хамгаалах шаардлагатай дурсгалуудыг сонгон оруулжээ. 2007 оны энэ хөтөлбөрт Дорноговь аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалж, сэргээн засварлах ямар нэг ажил ороогүй юм.

2009 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай: Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2009 оны 9 дүгээр сарын 15-наас 10 дугаар сарын 19-нийг хүртэлх хугацаанд Дорноговь аймгийн 14 сумын нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 7452 км зам туулан 203 дурсгалт газрын 877 нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 6827 дижитал гэрэл зураг, 432 ширхэг негатив хальсны зураг, 4 гар зураг, 211 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжууллаа.

Бид Дорноговь аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн цөөнгүй дээжийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад жолоочоор ажилласан Б.Эрдэнэчимэг болон тухай бүр туслан дэмжиж байсан Дорноговь аймгийн музей, сургалт сургалчилгааны төвийн хамт олон, Хамарын хийдийн захиргаа, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN DORNOGOVI PROVINCE

Dornogovi Province is located in the eastern part of Mongolia, bordering with Umnugovi province to the southeast, with Dundgovi province to the northeast, with Govisumber and Khentii provinces to the north, with Sukhbaatar province to the northwest and with Inner Mongolia Autonomous Region of People's Republic of China to the east, southeast and south, covering 155,200 sq kms. Sainshand is the capital of Dornogovi, located 460 kms from Ulaanbaatar.

Prior to the People's Revolution, the territory of Dornogovi province was a part of Khalkhiin Tusheet Khan aimag (province) and Setsen Khan aimag (province). Since 1923, the province was united to the Bogd Khan Mountain and Khan Khentii Mountain provinces. By the 18th decision of the Presidium of State Baga Khural of 1930, the Dornogovi province was established with 23 soums, transferring some soums of Bogd Khaan Mountain and Khan Khentii Mountain provinces to it. In 1994, its 3 soums separated into the new province of Gobisumber.

Today Dornogovi province has 14 soums (small administrative units): Airag; Altanshiree; Dalanjargalan; Delgerekh; Zamiin-Uud; Ikhkhet; Mandakh; Urgun; Sainshand; Saikhandulaan; Ulaanbadrakh; Khatanbulag; Khuvsgul; Erdene. It has a population of 47.100, having predominance of khalkh ethnic group. Dornogovi province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers, averaging -22° - -26° C in winter, $+18^{\circ}$ - $+24^{\circ}$ C in summer, having average rainfall of 100-200 mm. Most of the territory is steppe, consisting of brown, light brown, goviiin bor, khujir maraalag kham (solonchak) types of soil. The most of the mountains have no trees, it has some biggest mountains such as Dalanuruu, Argalant, Ikh Dulaan, Baga Dulaan, Baruun Kharmagtai, Zuun Kharmagtai and Khutag.

Dornogovi province was awarded by Order of the Red Banner of labour Valour twice in 1942 and 1974.

Research and registration work on immovable properties of Dornogovi province: In 1847, Russian scientist, Mongolist Palladii Kafarov while travelling in Setsen Khan province (recent Dornogovi province Ikhkhet soum) made some statements on remains of buildings "Kheseg baishint". Later in 1923, by the consent of the Institute of Language and Literature, V.V.Kazakevich and D.Natsagdorj have examined and made a sketch of the Mongolian scripts on the inscription monument.

For 120 years of historic development of science of archeology in Mongolia, the examination work on immovable properties of Dornogovi province were done lesser than other provinces, but as a result of few archeological excavations, some important and unusual immovable properties were discovered in Dornogovi Province.

In 1951, renowned Mongolian archeologist Kh.Perlee done some research on ten tombs at the place called Seglentiin Ulaan Zeeg in Dalanjargalan soum of Dornogovi province, and executed excavations on four of them. He discovered number of coins inscribed in Chinese and a bronze tag /identification badge/ with Chinese inscription on one side meaning "Badge for the stoner of place called Khu Chjeou". Examining the inscriptions on the them, he had defined that these tombs belong to the period of Chinese Sun Dynasty.

In 1957, according to the information of K.V. Eyfrimov construction manager of Ulaan-Uul power station, archeologist Kh.Perlee and N.Ser-Odjav have examined and researched at place called Dulaanii Govi (smallest administrative unit) of Erdene soum of Dornogovi province, and found Neolithic stone arrowheads, knife, chopper, axe and fragments of pottery, porcelain belonged to the periods of Khunnu (Xiongnu), Qidan and Mongols. In 1982, archeologist D.Tseveendorj and researcher P.Khosbayr have re-examined the place called Dulaanii Govi and they (defined) have discovered archeological and paleontological 12 levels.

In 1979, the team leader S.G.Klyashtornoy of the research team for inscription studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition, has discovered, registered and examined a man stone at the place called Ar-Ulaan in Ikhkhet soum of Dornogovi province. Later in 1984, research team for ethnography of Mongolian- Soviet historical and cultural joint expedition including L.L Viktorova, G.Menes had examined and made comprehensive identification defining with scientific points, docu-

menting with photos and hand drawings.

In 1988, research team for Khunnu properties including Mongolian archeologist D.Tseveendorj, D.Erdenebaatar, Soviet archeologist P.B.Konovalov, Hungarian archeologist E.Erdeli and A.Laiyashi have registered 11 tombs with small, big circular shaped frames at the place called Khushuunu Ukhaa in Ikhkheth soum of Dornogovi province and made excavation on two of them.

In 2003, according to the request of company "Ivonhoe Mines Mongolia Inc", research team for field survey including Ph.D. B.Gunchinsuren /head of the sector "Stone Age" at the Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences/, researcher, Ph.D. Ya.Tserendagva, researcher D.Bazargur, Ts.Bolorbat, N.Erdene-ochir and Ph.D. J.Gerelbadrakh /teacher of Mongolian State University of Education/ have made archeological research and examination at the place called "Oyut Ukhaa" in Saikhandulaan soum of Dornogovi province. As a result of the examination, a number of immovable properties were discovered including settlements and tombs of Stone Age.

In 2004, cooperation with the Institute of Archeology under the Mongolian Academy of Sciences and Smithsonian Institution National Museum of Natural History in Washington, USA made archeological research and examination at the cave of Khets Mountain in Khatanbulag soum of Dornogovi province. Research team for field survey included Ph.D. B.Naran, master N.Batbold, Ts.Amgalantugs, B.Erdene and researcher Bruno Frochlich /Anthropology Department of Smithsonian Institution National Museum of Natural History/. As a result of this examination, 11 dried relics and its clothes, utilities were discovered.

2004, under the guidance of Tseveendorj director of Institute of History of Mongolian Academy of Science, research team for field survey made archeological excavation and research work around of mountain Chandmani Khar in Delgerekh soum of Dornogovi Province, and have excavated 13 tombs. As a result of this research, Neolithic stone tools remains and number of stone arrowheads were discovered. During excavation, the unusual burial custom was observed that all bodies were buried with their faces upside down.

From 1960's to the middle of 1980's, Mongolian most respected geographer, researcher O.Namnandorj has registered the historical and cultural properties of Dornogovi province and wrote a brief definitions about them. He included many tombs, rock inscriptions, stone walls in his published book called "Historical and Cultural Properties of Mongolia" added into the immovable properties protected by the 51st decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Dornogovi Province of 1980. He also wrote and published many works on conservation and preservation issues concerning those properties.

In 1996-1999, in the framework of the creation of guidebook "Historical and Cultural Properties of Mongolia" the research team including G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in Dornogovi province, and have discovered and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are kept in a registration and information state fund of cultural heritage.

In 2006-2008, in the framework of the creation of "Documentation of Mongolian Monasteries" book published by the Arts Council of Mongolia and the former President's Office of Mongolia, about 40 ruins of temple and monasteries were examined and registered in 14 soums of Dornogovi province.

The first research and examination work on paleontological properties, including fossils of extinct animal and plants in Mongolia started in 1920's, by the examination of American Natural History Museum at the Central Asia. Since then, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on paleontological properties and fossils of extinct animals and plants, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Japan, Korea and others. As a result of this research work number of dinosaur fossil were discovered and have examined in archeological studies of world. Researchers and examiners have examined and discovered number of paleontological sites in Dornogovi Province. Today, about 30 paleontological sites were discovered in 7 soums of Dornogovi Province. 2 paleontological sites of Dornogovi Province were registered in the state protec-

tion, 7 sites of Dornogovi Province were registered in the provincial protection by the 2007 Government 33rd decision.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Dornogovi province: None of the immovable properties of Dornogovi province were included in the “State protection of immovable properties” adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. But, the ruin of Khamriin Khiid in Sainshand soum of Dornogovi Province included in the “List for Protection of Historical and Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” adopted by the 420th decision of Ministers Council of Mongolia in 1971.

In July 1st of 1980, the “List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference” was adopted by the 51st decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Dornogovi Province. List included man stones, ruins of ancient temples, monasteries, rocks with inscriptions, tombs, statues built for memorials of individuals and historic buildings. Following immovable properties were included in the list:

- Riun of Khamriin Khiid in 1st brigade of Urgan soum, measuring 800 by 600 square meters, 45 kms south of Sainshand.
- First building built with blue brick measuring 1.5 by 4 cubic meters, is located on the north side of Sainshand.
- Tomb with stone board measuring 6 by 6 meters, located in Dersenbulag of 3rd brigade of Altanshiree soum, 50 kms northeast of Sainshand.
- About 10 inscription monuments, tombs are located 20 kms west of Dalanturuun camp in 2nd brigade of Dalanjargalan soum. Engraved Buddha painting on rock in the east part of mountain Choir, and engraved inscriptions on rock for the partisan Dugarjav measuring 50x25 cm, located 70kms north of Dalanjargalan soum. And Borjigon Rullers tombs are located 40 kms north of Dalanjargalan soum.
- Underground building with blue brick measuring 5 by 5 cubic meters, is located in Chandmani brigade of Delgerkh soum. Inscription monument is located 10 kms north of Delgerekh soum. Six sided basaltic pillar stone called Tsonj measuring 20 by 20 meters, located 30 kms north of Delgerekh soum.
- Complex building “Olon baishint” measuring 10 by 20 meters located in the center of Ikhkhet soum; Some buildings are located 7 kms southwest, covering area of 15 by 10 hectares; stone monument of Khar Toirom located 60 kms southwest; two man stones located in 2nd brigade 40 kms northeast from center of Ikhkhet soum; underground twin cave located 10 kms east.
- Turtle base inscription monument of Uzemchin Erdene Khun Taj located at the back side of fluorite factory of Khajuu-Ulaan, measuring 1meter width, 2 meters height.
- Tomb named Chingis measuring 9 meters located 130 kms south of Khuvsgul soum; tomb of the ruler Govi Mergen Van located 50 kms southeast of Khuvsgul soum; number of tombs located 40 kms north of Khuvsgul soum.
- Ruin of the temple Ulgii located in 2nd brigade 120 kms southwest of Mandakh soum; fossilized forest of Suikhentiin Am 130 kms west of Mandakh soum.
- Tomb of Zagiin Us and monument of Khushuu Chuluu located in Khatanbulag soum; Ancient ruin of tomb called Gunjiin bulsh measuring 10 by 15 meters located 25 kms west of Khatanbulag soum; rock inscription called Bichigt located in 3rd brigade 30 kms west of Khatanbulag soum.
- Inscription monument on the ovoo called Buleen bulag located in 2nd brigade, 100 kms southwest of Erdene soum, with height of 2meters.
- Number of petroglyphs existing on the rock called Khar Tsokhio in 1st brigade, 12 kms southeast of Saikhandulaan soum.
- Man stone located 20 kms northeast of Sumber soum.
- Ruin of the temple Tudiin Zuun located in 3rd brigade, 10 kms northwest of Khatanbulag soum, covering area of 10 by 15 hectares.

It was an important decision for the protection of immovable properties of Dornogovi Province, however it has some misinterpretations of their locations, descriptions and measurements.

In 1994, after the adaptation of “Law on Protection of Historical and Cultural Properties” by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1970 was amended by the 233rd decision of government and adopted “List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, city Ulaanbaatar”. At the third appendix of 233rd decision, immovable properties of Dornogovi Province were not included in the state protection, but 5 immovable properties of Dornogovi Province were included in the provincial protection according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Monuments of State, Province and city Ulaanbaatar” adopted by Mongolian government in 1994. The following immovable properties were selected for the provincial protection:

- Ruin of the temple Khamriin Khiid in Urgan soum.
- Inscription monument of Erdene Khun Taj in Ikhkhet soum.
- Ruin of the temple Tsuviraa in Khuvsgul soum.
- Cave of mountain called Khetsuu in Khatanbualg soum.
- A man stone at the place called Ar-Ulaan in Ikhkhet soum.

In 2004, archeologists discovered about ten dried human relics from the cave of mountain Khetsuu included in the above list, related to the first half of the 20th century.

Through 1995-1998, an amendment was required for the “List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar” adopted in 1994, according to the revision of the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance” and established new administrative units, and number of immovable properties discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. Thus, the “List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar” was amended by 235th decision of government. The following 2 immovable properties of Dornogovi province were selected for state protection:

- Ruin of the ancient city called Olon Baishint, Khesege baishint at the place called Busiin Chuluu in Ikhkhet soum.
- Ruin and tomb with stone monument at the place called Khushuunu Ukhaa in Ikhkhet soum.

The following 3 immovable properties of Dornogovi province were selected for the provincial protection:

- A man stone at the place called Ar-Ulaan in Ikhkhet soum.
- Ruin of the temple Tsuviraa in Khuvsgul soum.
- Stone Age settlements at the place called Erdene soum.

From one hand, the inclusion of few immovable properties of Dornogovi Province in the above List was caused by the poor research work was being done in the territory of the province, and from the other hand, the comprehensive scientific research on already discovered monuments at the local, regional, state level or in the Asia was never been done.

The “List for protection of historical and cultural immovable Properties of state, provincial, Ulaanbaatar city” was amended by 333rd decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years research. The following 5 immovable properties of Dornogovi province were selected for the state protection:

- Ancient tombs and Stone Age settlements at the mountain Chandmani Khar in Delgerekh soum.
- Ruin of the ancient city called Olon Baishint; Khesege baishint at the place called Busiin Chuluu in Ikhkhet soum.
- Ruin and tomb with stone monument at the place called Khushuunu Ukhaa in Ikhkhet soum.
- Paleontological site at the mountain Suikhent in Mandakh soum.
- Paleontological site called Ergeliin zoon in Khatanbulag soum.

The following 8 immovable properties of Dornogovi province were selected for the provincial protection:

- Paleontological site called Khongil Tsav, Burkhan in Zuunbayn soum.
- A man stone at the place called Ar-Ulaan in Ikhkhet soum.
- A place called Khurel, Unegt in Mandakh soum, place used to be used for mining and industry.
- Paleontological site Khar khutul, Shine us in Saikhandulaan soum.
- Paleontological site called Khoyor Zaan in Ulaanbadrakh soum.
- Paleontological site called Bayangiin shiree, Gua Teeg in Khuvsgul soum.
- Ruin of the temple Tsuviraa in Khuvsgul soum.
- Stone Age settlements at the place called Dulaanii Govi in Erdene soum.

Since then, Mongolia have started to select paleontological sites for the state and provincial protection according to their historic, cultural scientific significance. Recently, the research and examination of history, archeology and ethnology is being promoted by the support of foreign countries, relevant with this research and examination work of immovable properties of Dornogovi Province is being extended. It is no doubt that many historical and cultural heritage of valuable immovable properties would be found and preserved further.

In 1998, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was adopted and implemented by the government systematically to protect and to preserve the historical and cultural immovable properties of Mongolia. According to the act 2.10 of the project, it was decided to set up protection zone and to make the conservation work for the wall of the temple Tsuviraa in Khuvsgul soum of Dornogovi Province. And act 3.8 of the project, it was decided to build a fence for the man stone at the place called Ar-Ulaan in Ikhkhet soum of Dornogovi Province. Conservation work of temple Tsuviraa failed from wrong calculation on the budget and workers (human resource). But, administration of Ikhkhet soum built a fence for the man stone at the place called Ar-Ulaan.

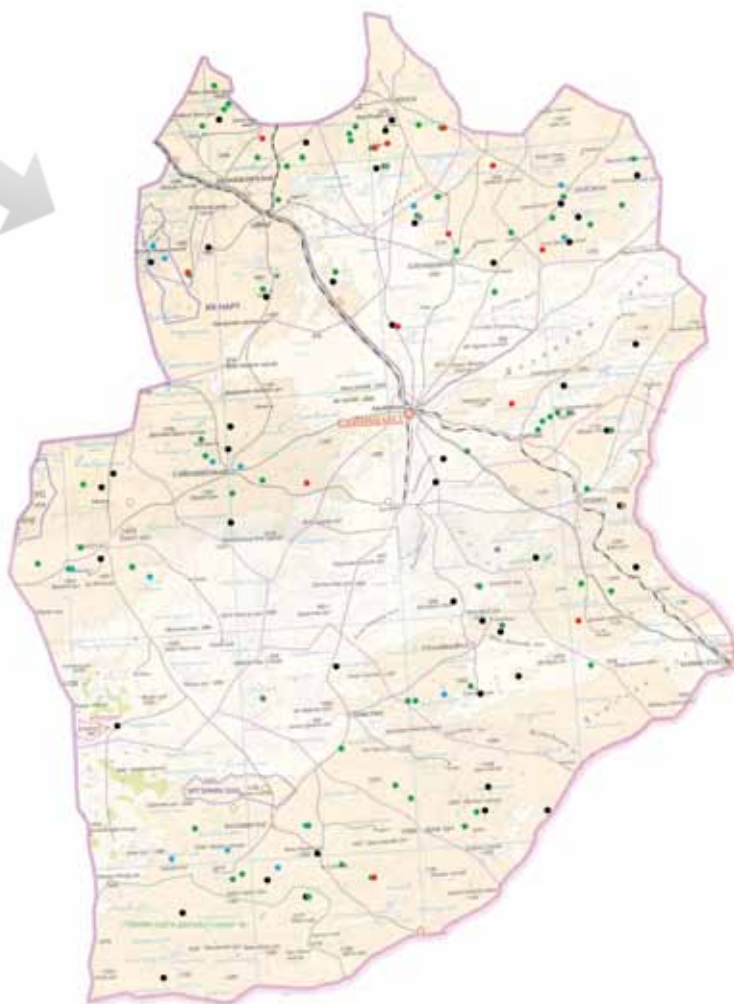
For systematic implementation of the above project, new act “Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was adopted by the 303rd decision of government in 2007. The elaboration of the project was done by selecting the ten historically, scientifically and culturally significant immovable properties in need of urgent preserving state. In the scheduled frame of the above project, none of the immovable properties of Dornogovi province was included for preservation and conservation in 2007.

Inventory and registration of immovable properties in 2009: In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in 14 soums of Dornogovi province from 15th of September to 19th of October of 2009. The team has registered newly and by repeated numbers total of 877 immovable properties at 203 historical sites and documented them by 6827 digital photos, 432 photo films, 4 hand drawings, 211 minutes videotaping. The team has worked in 14 soums of Dornogovi province travelling 7452 kms.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums storage by Stone Age tools, that were newly discovered during this registration and documentation work.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Dornogovi province. We want to thank the driver B.Erdenchimeg and related organizations, all employees of the Cultural center, and the Administration of Dornogovi Province.

Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

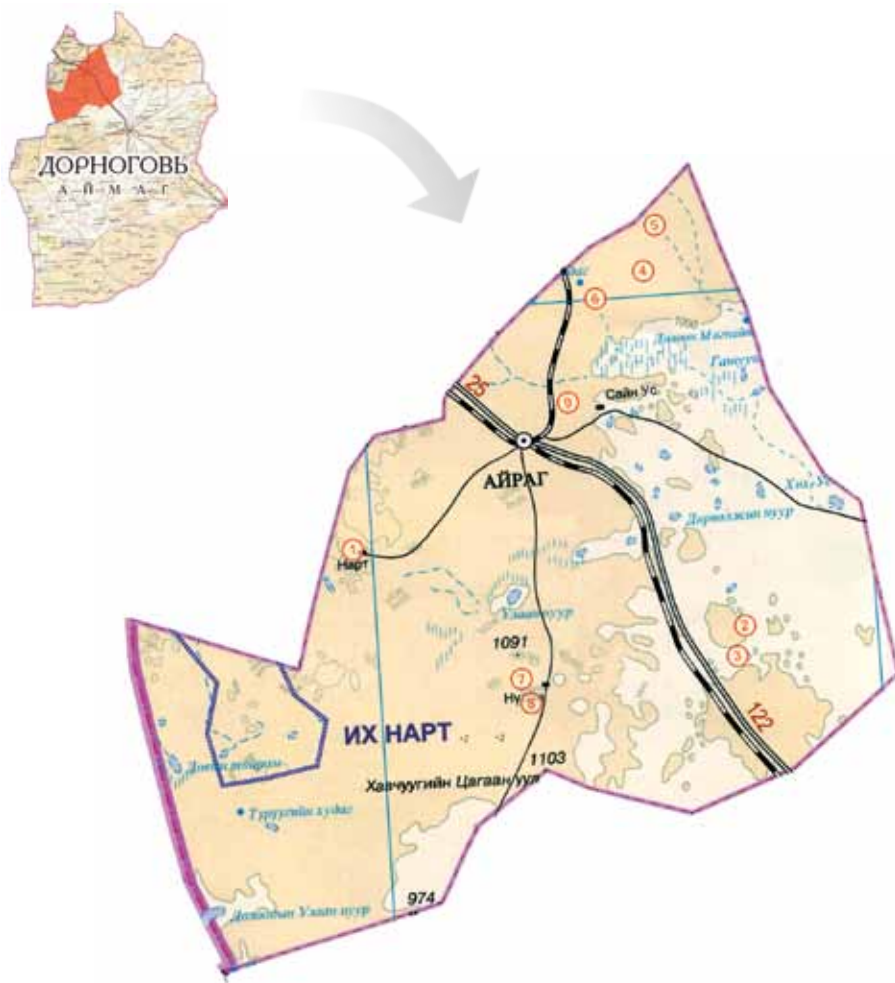

- Чулуун хөшөө дурсгал
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
- Барилга архитектурын дурсгал
- Үйлдвэрлэлийн үл мөр бүхий дурсгалт газар
- Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
- Палеонтологийн дурсгалт газар

●	Аймгийн төв	Centre of aimag
●	Сумын төв	Centre of sum
—	Улсын хилийн шугам	State boundary
—	Аймгийн хилийн шугам	Boundary of the aimag
—	Сумын хилийн шугам	Boundary of the sum
—	Төмөр зам	Railway
—	Улсын чанартай зам	State road
—	Орон нутгийн чанартай зам	Local road
—	Бусад зам	Other road

АЙРАГ СУМ

Айраг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Оцол Сансар уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 7,4 мян.км² газар нутагтай, 3,6 мянган хүн амтай, 67,7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хар Айраг суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 135 км зайтай.

1. Бага Нартын хийдийн туурь
2. Бударын хадны булш
3. Бударын Хайлангийн хийдийн туурь
4. Дай уулын булш
5. Их усны хийдийн туурь
6. Ламтын овооны булш
7. Нүдэнгийн булш
8. Нүдэнгийн хийдийн туурь
9. Цагаанчуутын арын дэлийн булш

1. Бага Нартын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 35 км, өнөөгийн Бага Нарт багийн төвийн хойд талд Бага Нартын хийдийн туурь байдаг. Хийдийн ойр орчмын хад чулуун дээгүүр төвд үсгээр сийлсэн маанийн үгс цөөнгүй бий.

Бага Нартын хийдийн туурь (урдаас)

Бага Нартын хийдийн туурь (баруунаас)

2. Бударын хадны булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 40-50 км-т Бударын хад гэх таруу үхэр чулууд ихтэй газар бий. Энд хад чулууны чөлөө газарт дугуй, дөрвөлжин, зууван хэлбэртэй олон булш байдаг.

Бударын хадны булш (урдаас)

Бударын хадны булш (урдаас)

3. Бударын Хайлангийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс урагш 50 орчим км, Бударын хадны урд үзүүрт Бударын Хайлангийн хийдийн туурь бий. 1970-аад оны үед хийдийн туурин дээгүүр байсан барилгын хэрэглэгдэхүүнийг ашиглан малын хороо барьжээ.

Бударын Хайлангийн хийдийн туурь (урдаас)

Дай уулын булш (баруун урдаас)

4. Дай уулын булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 40 гаруй км-т, Дай гэх нүцгэн уул байдаг. Энэ уулын энгэр бэл, хормойгоор таруу байрлалтай дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 30-аад булш бий.

Дай уулын булш (баруун урдаас)

5. Их усны хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 50-иад км-т, Их усны хийдийн туурь бий. Хийдийн туурин дээгүүр гэрийн болон байшингийн суурь чулууд нэлээд бий.

Их усны хийдийн туурь (урдаас)

Их усны хийдийн туурь (зүүн урдаас)

7. Нүдэнгийн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км, Нүдэн багийн баруун хойд талын дэллэсэн уулын энгэрт 10-аад булш бий.

Нүдэнгийн булш (баруун урдаас)

6. Ламтын овооны булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 орчим км-т, Ламтын овооны баруун хөндийгөөр таруу байрлалтай цөөнгүй дугуй булш бий.

Ламтын овооны булш (зүүн урдаас)

8. Нүдэнгийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км, Нүдэн багийн баруун урд талд хуучин Нүдэнгийн хийд байжээ. Эдүгээ энэ хийдийн туурин дээгүүр барилгын элдэв хэрэглэгдэхүүн зэс, гууль, төмөр эдлэлийн хэсгүүд хөглөрөх ажээ.

Нүдэнгийн хийдийн туурийн орчимд байх зурагтай хад

Нүдэнгийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

9. Цагаанчулуутын арын дэлийн булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 2-3 км, Цагаанчулуутын ард орших намхан ухаа дээгүүр нэлээд эвдэрсэн дөрвөлжин дугуй нийлсэн 10 гаруй булш бий. Мөн энэ орчмоор неолитын үеийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй тохиолддог.

Цагаанчулуутын арын дэлийн булш (зүүнээс)

Цагаанчулуутын арын дэлийн булш (зүүнээс)

АЛТАНШИРЭЭ СУМ

Алтанширээ сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн Их Дулаан уулын хошууны /Мэргэн вангийн хошуу/ нутгаас салган Зүрх Чандмань сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1934 оноос тус сумыг Алтанширээ гэж нэрлэх болсон. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 7,2 мян.км² газар нутагтай, 1,3 мянган хүн амтай, 66,3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Чандмань суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 86 км зайтай.

1. Гишгэрийн хадны булш
2. Дэнгийн хярын булш
3. Дэрсэнбулагийн хийдийн туурь
4. Дэрсэнбулагийн цагаан чулуу
5. Зараагийн хийдийн туурь
6. Оройн бууцны бичигт хөшөө
7. Холбоогийн амны булш, хиргисүүр
8. Хөх хошууны овооны хиргисүүр
9. Хөшөөт Бумбатын хөшөө чулуу
10. Цагаандэлийн хийдийн туурь
11. Ширийн чулууны Арслант хадны бичээс
12. Ширийн чулууны дурсгал

1. Гишгэрийн хадны булш

Сумын төвийн зүүн талаар орших үхэр хад бүхий газрыг Гишгэрийн хад гэдэг. Гишгэрийн хадан дунд хэд хэдээрээ бүлэглэн орших дөрвөлжин булш цөөнгүй бий.

Гишгэрийн хадны булш (зүүнээс)

Гишгэрийн хадны булш (урдаас)

2. Дэнгийн хярын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 30 гаруй км-т Дэнгийн хяр гэж намхан уул бий. Энэ уулын орой дээр 20 гаруй эвдэрсэн булш байдаг.

Дэнгийн хярын булш (урдаас)

Дэнгийн хярын булш

3. Дэрсэнбулагийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 40-өөд км, Бурхант хошуу уулын зүүн хойд талд нэгэн хийдийн туурь бий. Үүнийг нутгийнхан Дэрсэнбулагийн хийдийн туурь гэдэг.

Дэрсэнбулагийн хийдийн туурь (урдаас)

Дэрсэнбулагийн хийдийн туурь (зүүнээс)

4. Дэрсэнбулагийн цагаан чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 40-өөд км, Дэрсэнбулагийн хийдийн туурины зүүнтээ 300-аад м-т гантиг чулуун дурсгал газарт зоолттой бий. Энэ чулуун дурсгал ширээ мэт 2 үе бөгөөд гадаргуу дээгүүр нь үүлэн хээ сийлжээ.

Дэрсэнбулагийн цагаан чулуу (баруунаас)

Дэрсэнбулагийн цагаан чулуу (зүүнээс)

5. Зараагийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 22 км, Зараа багийн төвөөс хойд зүгт 1 км-т Зараагийн хийдийн туурь бий.

Зараагийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

Зараагийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

6. Оройн бууцны бичигт хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойш 13 орчим км-т, Оройн бууц гэх газар малын хашааны хойд талд тэгш гадаргуу дээрээ бичээстэй хөшөө чулуу бий. Хөшөөн дээр төвд үсгээр бичсэн жигд бус хэмжээтэй 9 мөр ерөөл, магтаалын утга бүхий бичээс бий.

Оройн бууцны бичигт хөшөө (баруун урдаас)

Оройн бууцны бичигт хөшөө (урдаас)

7. Холбоогийн амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 50-иад км, Холбоогийн ам гэх урт давчуу аманд хоорондоо нэлээд зайтай орших хиргисүүр, булш цөөнгүй бий. Эдгээр хиргисүүр, булшны заримыг нь хожуу үед ухаж сүйтгэсэн байна.

Холбоогийн амны булш (хойноос)

Холбоогийн амны хиргисүүр (зүүн хойноос)

8. Хөх хошууны овооны хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 40 гаруй км, Хөх хошууны овооны баруун урд, Цагаан хадны баруунтаа дугуй хүрээтэй 1 хиргисүүр бий. Хиргисүүрийн урд 2 дөрвөлжин булш, дугуй хүрээний гадуур баруун талаар 6 дугуй дагуул байгууламж байна.

Хөх хошууны овооны хиргисүүр (баруунаас)

Хөх хошууны овооны хиргисүүр (урдаас)

9. Хөшөөт Бумбатын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 70-аад км, Шивээтийн урд бэлд, Хөшөөгийн цагаан өндөрийн баруун урд талд Бумбатын гэх 4 тал хөшөө чулуу бий. Хөшөөний гадаргуу дээр тод мэдэгдэх дүрс байхгүй боловч хойд болон зүүн талын гадаргуу дээр бүдэг мэдэгдэх тамганы дүрс байдаг.

Хөшөөт Бумбатын хөшөө чулуу (урдаас)

10. Цагаандэлийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 гаруй км, Цагаандэл уулын зүүн энгэрт Цагаандэлийн хийдийн туурь оршино. Хийдийн туурийн зүүн дор чулуун дээр сийлж бүтээсэн бурхан багшийн дүр бүхий чулуун дурсгалын хугархай хэсэг (доод хэсэг) газарт сул хэвтэнэ.

Цагаандэлийн хийдийн туурь (зүүн урдаас)

Цагаандэлийн хийдийн туурийн зүүнтээ байх чулуун дурсгалын хэсэг

11. Ширийн чулууны Арслант хадны бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40-өөд км, Ширийн чулууны Арслант хад гэх ханан хадны тольгор гадаргуу дээр монгол төвд үсгээр бичсэн цөөнгүй бичээс бий. Эдгээр бичээсийн ихэнхийг сийлсэн байх ба зарим бичээсийг нь хар бэхээр дарж тодруулжээ.

Ширийн чулууны Арслант хад (урдаас)

Ширийн чулууны Арслант хадны бичээс

12. Ширийн чулууны дурсгал

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 гаруй км, Ширийн чулууны урд үзүүр, Цагаандэл уулын зүүн хойд талд Хонхор дэрс гэх газар зэл чулуу, булш, чулуун зэвсгийн болон ваарны үлдэгдэл, зэрэг дурсгалууд зэрэгцэн оршино.

Ширийн чулууны Хонхор дэрсний дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Ширийн чулууны Хонхор дэрсний зэл чулууд (зүүн хойноос)

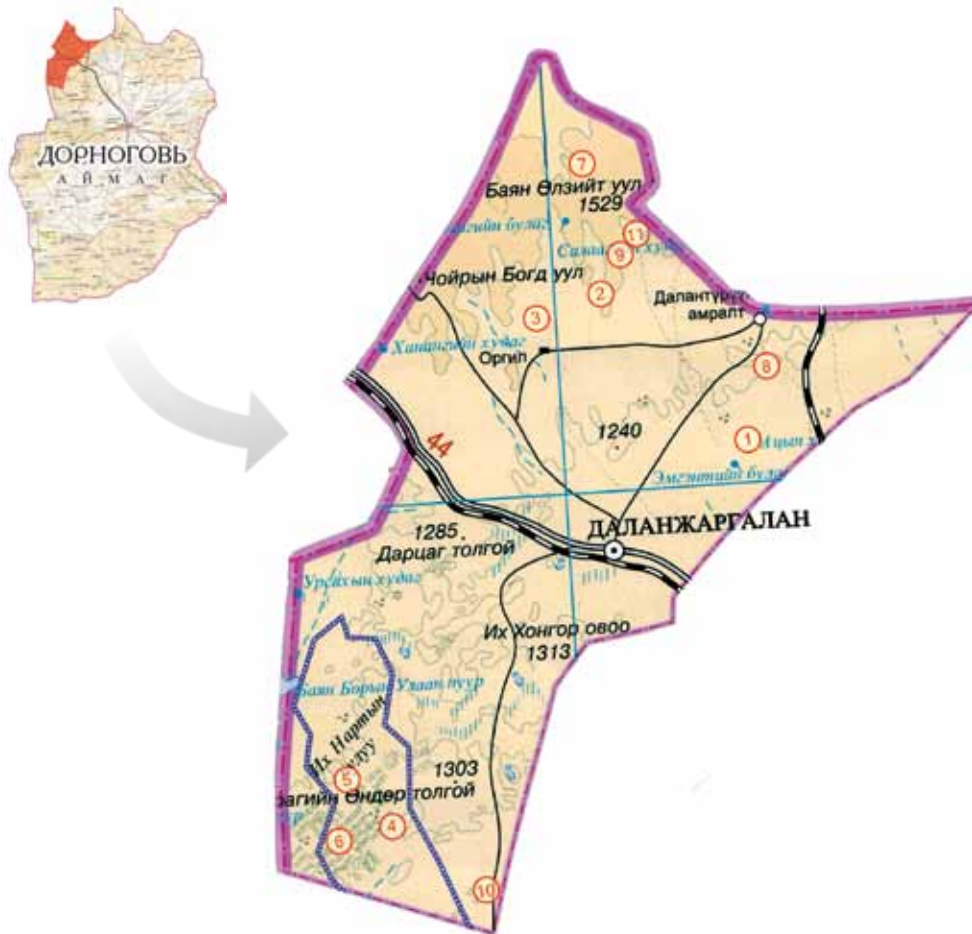
Ширийн чулууны Хонхор дэрсний орчмоос олдсон хүрэл онго

Ширийн чулууны Хонхор дэрсний орчмоос олдсон чулуун зэвсгийн үлдэгдэл, ваарны хагархай

ДАЛАНЖАРГАЛАН СУМ

Даланжаргалан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Оцол Сансар уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 4,1 мян.км² газар нутагтай, 2,5 мянган хүн амтай, 82,1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Цомог суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 152 км зайтай.

1. Бага Жаргалантын тахилын онгон
2. Жасын хийдийн туурь
3. Нармандах уулын булш
4. Нартын хадны Бичигтийн усны бичээс
5. Нартын хадны хөрөг
6. Нартын хийдийн туурь
7. Туруугийн шовхын булш
8. Уртын голын зэл чулууд
9. Хайлаасын амны булш, хиргисүүр
10. Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу
11. Шарга өндөрийн булш

1. Бага Жаргалантын тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойш 30-аад км, Бага Жаргалантын энгэрт гадна талын гадаргуу дээрээ ханан хээтэй 4 хавтгай чулуугаар хайрцаглан үйлдсэн нэг тахилын онгон бий.

Бага Жаргалантын тахилын онгон (баруунаас)

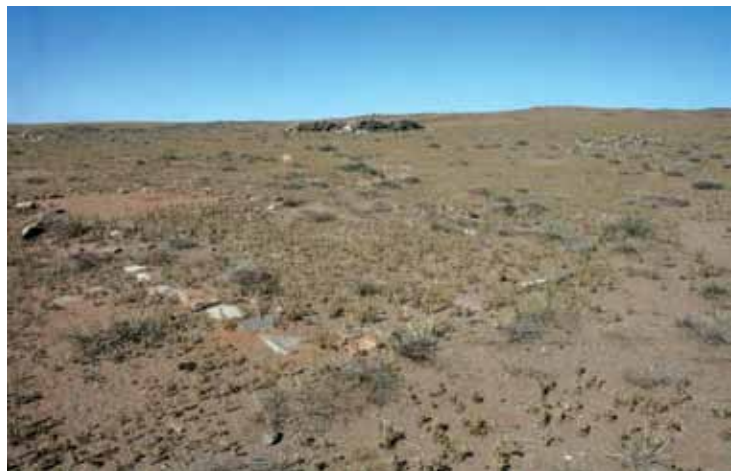
Бага Жаргалантын тахилын онгон (урдаас)

2. Жасын хийдийн туурь

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км, Жаргалан уулын баруун эрд энгэрт Жасын хийдийн туурь бий. Эдүгээ хийдийн туурин дээр нэгэн дуганы эвдэрхий хана болон барилгын элдэв хэрэглэгдэхүүн хөглөрч үлджээ.

Жасын хийдийн туурь (урдаас)

Жасын хийдийн туурь (зүүн урдаас)

3. Нармандах уулын булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 40-аад км, Нармандах уулын зүүн урд, Чойроос Бор-Өндөр ордог замын дэргэд 10 гаруй дугуй булш бий.

Нармандах уулын булш (баруун урдаас)

Нармандах уулын булш (баруун урдаас)

4. Нартын хадны Бичигтийн усны бичээс

Сумын төвөөс баруун зүгт 50-аад км, Нартын хадны Бичигтийн ус гэх газар байх ургаа хадны гадаргуу дээр эртний тамга тэмдгийн болон түвд, монгол бичгийн дурсгал бий.

Нартын хадны Бичигтийн усны бичээс

Нартын хадны Бичигтын усны бичигт хад (баруун урдаас)

5. Нартын хадны хөрөг

Сумын төвөөс баруун зүгт 60-аад км, Нартын хадны дунд байх дэллэсэн өндөр хадны өвөрт цамын бүжгийн нэг дүр болох Цагаан өвгөний сийлмэл хөрөг зураг бий.

Нартын хадны Цагаан өвгөний хөрөг бүхий хад (урдаас)

Нартын хадны Цагаан өвгөний хөрөг

6. Нартын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун тийш 60-аад км, Нартын хадны үзүүрт Нартын хийдийн туурь бий. Эдүгээ хийдийн туурин дээр нэг дуганы хана бүтнээрээ үлдсэн байна. Хийдийн туурины баруун хойд талд төвд, монгол сийлмэл бичээс бүхий хөшөө бий.

Нартын хийдийн туурь (урдаас)

Нартын хийдийн хөшөө

7. Туруугийн шовхын булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 40-өөд км, Туруугийн шовх гэх хад асга ихтэй уулын баруун энгэрт дөрвөлжин дугуй нийлсэн 10-аад булш бий.

Туруугийн шовхын булш (баруун хойноос)

Туруугийн шовхын булш (зүүн урдаас)

8. Уртын голын зэл чулууд

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 45 орчим км, Уртын голын баруун эрэг дагуу хоёр хэсэг газар өргөрөгийн дагуу цуварсан зэл чулууд бий. Зэл чулуудын урт 300 орчим м үргэлжилэх ажээ.

Уртын голын зэл чулууд (баруун урдаас)

Уртын голын зэл чулууд (баруун хойноос)

9. Хайлаастын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 30-аад км, Жаргалан уулын зүүнтээ Хайлаастын аманд том жижиг нийлсэн 20 гаруй булш, мөн тооны хиргисүүр бий.

Хайлаастын амны булш (баруунаас)

Хайлаастын амны булш (хойноос)

Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу (урдаас)

10. Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 60 гаруй км, Хөшөөт ухаа гэх газарт цулгүй хөшөө бүхий нэг тахилын байгууламж байдаг. Тахилын байгууламжийг хожуу үед тонуулчид ухаж сүйтгэжээ.

11. Шарга өндөрийн булш

Сумын төвөөс хойш 30-аад гаруй км, Жаргалант уулын зүүнтээ орших Шарга өндөр гэх нүцгэн уулын баруун бэлд 10 гаруй дугуй булш бий.

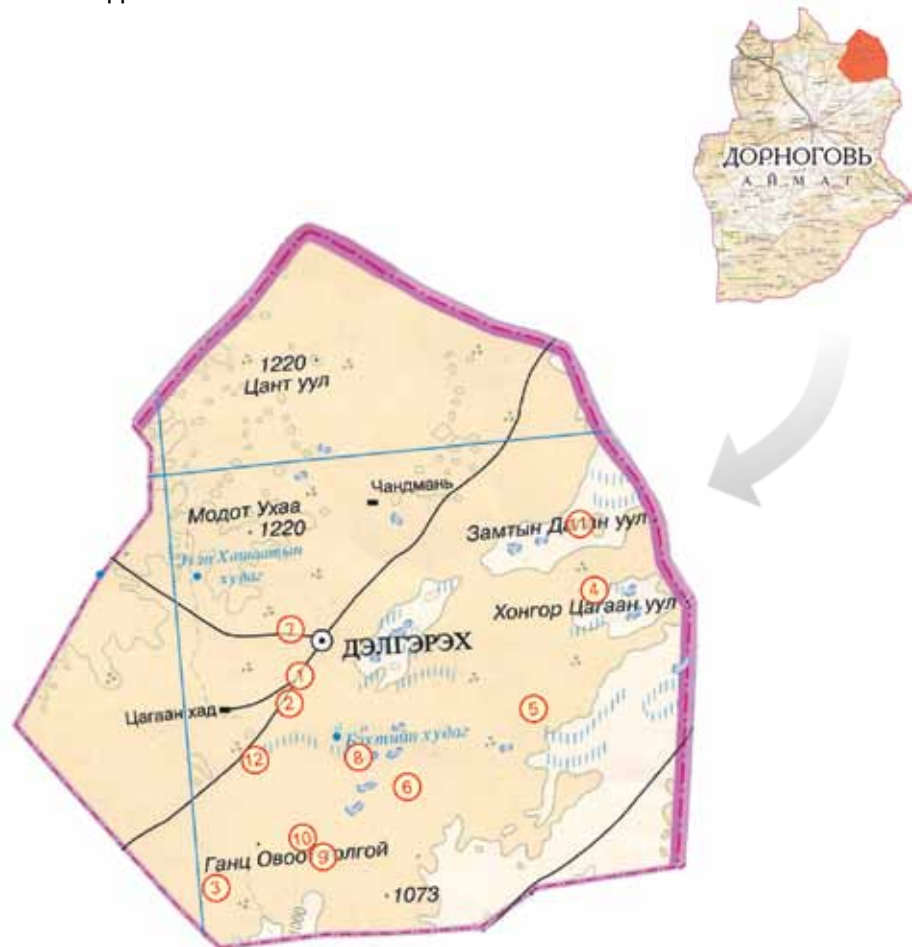
Шарга өндөрийн булш (урдаас)

Шарга өндөрийн булш (урдаас)

ДЭЛГЭРЭХ СУМ

Дэлгэрэх сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн Их Дулаан уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 4,8 мян.км² газар нутагтай, 1,8 мянган хүн амтай, 119,7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хонгор суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 137 км зайтай.

1. Аварга уулын булш
2. Аварга Гуулинтын хийдийн туурь
3. Далайн хөндийн хөшөө чулуу
4. Дэртийн буюу Нүдэнгийн хурлын туурь
5. Жингэрт уулын булш, агуй
6. Урд Дэртийн булш
7. Хавцалын бичигт хадны бичээс
8. Цагаанчулуутын хийдийн туурь
9. Цагаан овооны хийдийн туурь
10. Цагаан хадны бичээс
11. Цонж хадны булш
12. Чандмань хар уулын булш

1. Аварга уулын булш

Сумын төвөөс баруун урагш 2-3 км, Аварга уулын энгэр, бэлээр дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 50 гаруй булш бий. Нутгийнхан энэ орчмоос хөшөөний чулуу авдаг ажээ.

Аварга уулын булш (зүүн урдаас)

Аварга уулын булш (урдаас)

2. Аварга Гуулинтын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 5-6 км, Аварга уулын урд бэлд сумын төв ордог замын урдуур байх олон тооны барилгын суурь үлдэгдлийг Аварга Гуулинтын хийдийн туурь гэдэг.

Аварга Гуулинтын хийдийн туурь (урдаас)

Аварга Гуулинтын хийдийн туурь (урдаас)

3. Далайн хөндийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 40 гаруй км, Эрдэнэ овооноос баруун урагш 3 орчим км-т Далайн хөндий гэх газар хөшөө чулуу бүхий тахилын байгууламж бий. Хөшөөний гадаргуу дээр ямар нэг дүрс, тамга тэмдгийн зүйл үгүй юм.

Далайн хөндийн хөшөө чулуу (урдаас)

4. Дэртийн буюу Нүдэнгийн хурлын туурь

Сумын төвөөс зүүн тийш 30-аад км-т Нүдэн гэх нүцгэн уул бий. Энэ уулын өвөрт байх хэдэн барилгын туурийг нутгийнхан Дэртийн хурлын туурь хэмээдэг.

Дэртийн буюу Нүдэнгийн хурлын туурь (баруун урдаас)

Дэртийн буюу Нүдэнгийн хурлын туурь (урдаас)

5. Жингэрт уулын булш, агуй

Сумын төвөөс зүүн урагш 35 орчим км-т Жингэрт гэх цагаан чулуу элбэгтэй уул бий. Энэ уулын ойр орчмоор цөөнгүй дөрвөлжин булш байх бөгөөд энгэрт нь дээр үед оточ нар даяанчлан сууж байсан жижиг агуй бий.

Жингэрт уулын булш, агуй (баруун урдаас)

Жингэрт уулын агуй (урдаас)

6. Урд Дэртийн булш

Сумын төвөөс урагш 30-аад км, Урд Дэрт гэх газарт нэлээд хэмжээгээр эвдэрсэн 10 гаруй дөрвөлжин булш бий.

Урд Дэртийн булш (зүүн урдаас)

Урд Дэртийн булш (зүүн урдаас)

7. Хавцалын бичигт хадны бичээс

Сумын төвөөс баруун хойш 2 орчим км-т Хавцалын бичигт хад гэх ургаа хадны урагш харсан толигор гадаргуу дээр төвд, монгол үсгээр сийлсэн бичээс бий.

Хавцалын бичигт хадны бичээс

Хавцалын бичигт хад (зүүн урдаас)

8. Цагаанчулуутын хийдийн туурь

Сумын төвөөс урагш 26 км, Цагаанчулуутын худгийн хойд энгэрт нэгэн хийдийн туурь байдгийг нутгийнхан Цагаанчулуутын хийдийн туурь гэх ажээ.

Цагаанчулуутын хийдийн туурь (урдаас)

Цагаанчулуутын хийдийн туурь

9. Цагаан овооны хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 40 гаруй км-т Цагаан хадны агуйгаас урагш 300 орчим м-т Цагаан овооны хийдийн туурь бий.

Цагаан овооны хийдийн туурь (урдаас)

Цагаан овооны хийдийн туурь (урдаас)

10. Цагаан хадны бичээс

Сумын төвөөс баруун урагш 40 гаруй км-т Цагаан овооны хийдийн хойно Цагаан хад гэх том хад бий. Энэ хадны хойш харсан гадаргуу дээр төвд, монгол үсгээр сийлсэн олон бичээс байдаг.

Цагаан хад (хойноос)

Цагаан хадны бичээс

11. Цонж хадны булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 28 орчим км-т Цонж хад гэх 6 тал чулуулгаас бүрдсэн багавтар уул бий. Энэ уулын баруун, баруун хойд энгэрээр дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 20 гаруй булш бий.

Цонж хадны булш (баруунаас)

Цонж хад

12. Чандмань хар уулын булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 20-иод км-т, Чандмань хар уулын энгэр, бэлээр олон булш бий. Мөн энэ хавиас неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй олддог.

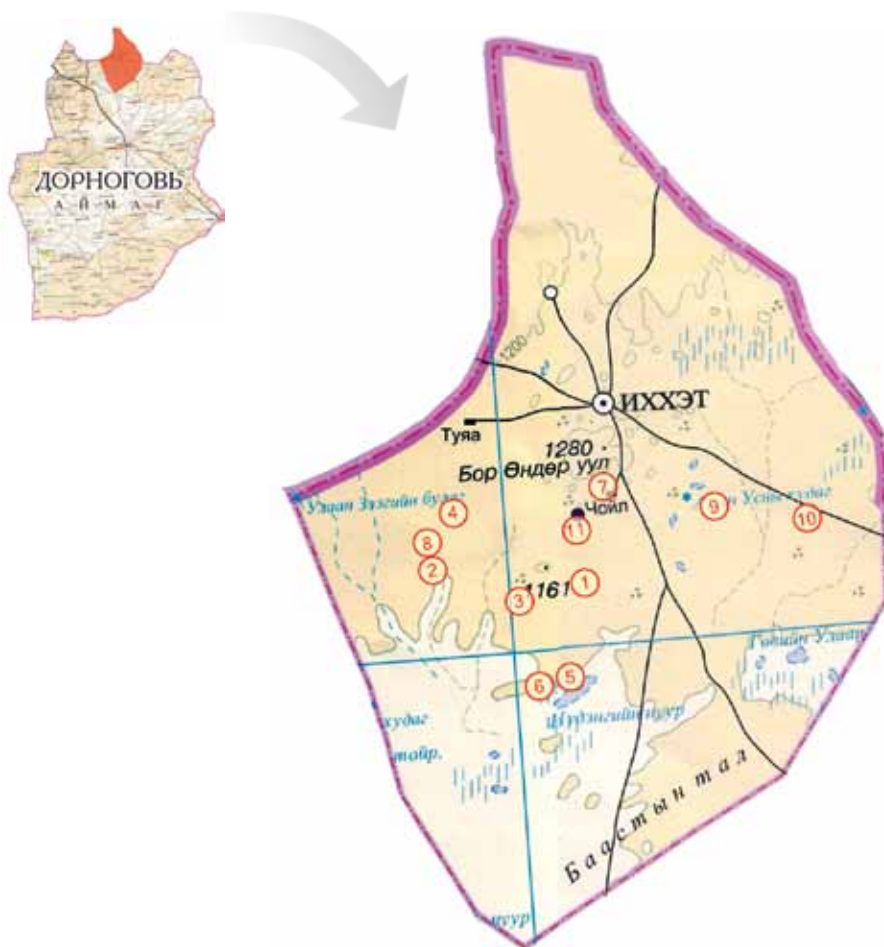
Чандмань хар уулын булш (зүүн урдаас)

Чандмань хар уулын булш (баруун урдаас)

ИХХЭТ СУМ

Иххэт сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Оцол Сансар уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 4,2 мян.км² газар нутагтай, 2,2 мянган хүн амтай, 66,9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Баян суурин нь аймгийн төвөөс хойд зүгт 175 км зайтай.

1. Ар Улааны хүн чулуун хөшөө
2. Баруун Мандалын Цагаан өндөрийн булш, хиргисүүр
3. Бурхантын дурсгал
4. Дунд Мандалын Нөмрөгийн хүрээний булш
5. Нүдэнгийн булш, хиргисүүр, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
6. Нүдэнгийн хурлын туурь
7. Олон байшинтын туурь
8. Тахилтын булш, хиргисүүр
9. Үзүүр хадны булш
10. Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу, булш
11. Хэсэг байшинтын туурь

1. Ар Улааны хүн чулуун хөшөө

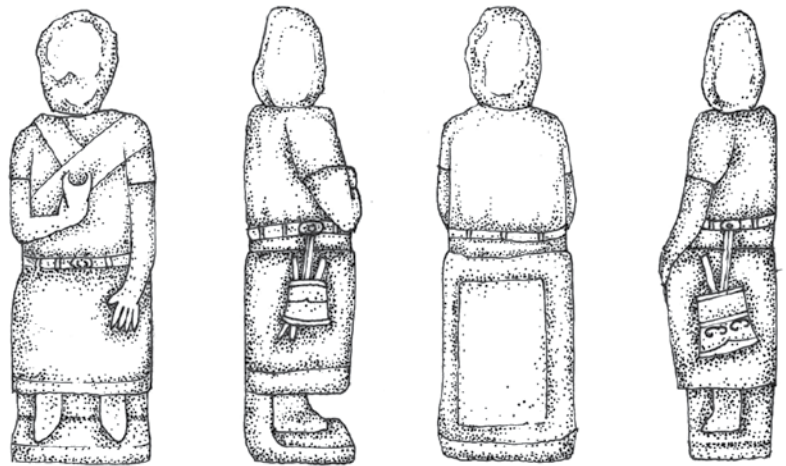
Сумын төвөөс баруун урд зүгт 30 гаруй км, Майхан овооны баруун хойд дор Ар Улааны хүн чулуун хөшөө оршино. Хөшөөний эргэн тойронд дугуй чулуун байгууламжууд цөөнгүй бий.

Ар Улааны хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Ар Улааны хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Ар Улааны хүн чулуун хөшөөний гар зураг

2. Баруун Мандалын Цагаан өндөрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 30-аад км, Баруун Мандалын Цагаан өндөрийн зүүн болон урд энгэр хормойгоор олон булш, хиргисүүр бий.

Баруун Мандалын Цагаан өндөрийн булш (зүүн урдаас)

Баруун Мандалын Цагаан өндөрийн булш (зүүн урдаас)

3. Бурхантын дурсгал

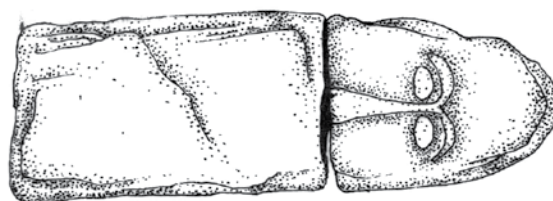
Сумын төвөөс баруун урагш 40-өөд км, Бурхант уулын зүүн хойд талд хүн чулуун хөшөө, төвд бичигтэй хөшөө бүхий эвдэгдсэн тахилын байгууламж бий.

Бурхантын дурсгал (зүүн урдаас)

Бурхантын хүн чулуун хөшөө

Бурхантын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

4. Дунд Мандалын Нөмрөгийн хүрээний булш

Сумын төвөөс баруун тийш 40-өөд км, Дунд Мандал уулын Нөмрөгийн хүрээ гэх уужуу хөндийд 70 гаруй дугуй булш бий. Мөн хөндийн хойд энгэрт хожуу үеийн оршуулгын газар байдаг.

Дунд Мандалын Нөмрөгийн хүрээний булш (зүүнээс)

Дунд Мандалын Нөмрөгийн хүрээний булш (зүүн урдаас)

5. Нүдэнгийн булш, хиргисүүр, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун урагш 60-аад км-т Нүдэн гэх багавтар уулын энгэр бэлээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 60 гаруй булш, 6 хиргисүүр, неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл бий.

Нүдэнгийн булш (баруунаас)

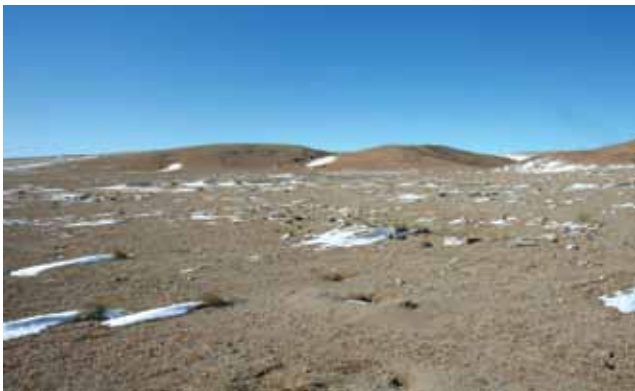
Нүдэнгийн хиргисүүр (баруунаас)

Нүдэнгийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

6. Нүдэнгийн хурлын туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 60-аад км-т Нүдэн гэх багавтар уулын энгэрт Нүдэнгийн хурлын туурь оршино.

Нүдэнгийн хурлын туурь (баруун урдаас)

Нүдэнгийн хурлын туурь (баруунаас)

7. Олон байшинтын туурь

Сумын төвөөс урагш 15 орчим км, хуучин сумын төвийн хойд талд Олон байшинт гэх эртний барилгын үлдэгдэл бүхий туурь бий.

Олон байшинтын туурины барилгын үлдэгдэл

Олон байшинтын туурь (хойноос)

8. Тахилтын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 35 орчим км, Хамар овоо буюу Тахилтын зүүн хөндийд дугуй хүрээтэй 1 хиргисүүр, 3 дөрвөлжин булш бий.

Тахилтын хиргисүүр (урдаас)

Тахилтын булш (баруунаас)

9. Үзүүр хадны булш

Сумын төвөөс урагш 23 орчим км, Хашаатын Цагаан өндөрийн хойд талд, Үзүүр хадны баруун урд хэдэн дөрвөлжин булш, зэл чулууд бий.

Үзүүр хадны зэл чулууд (урдаас)

Үзүүр хадны булш (зүүн урдаас)

10. Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу, булш

Сумын төвөөс урагш 50 гаруй км-т Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу бий. Энэхүү хөшөөний гадаргуу дээр ямар нэг дүрс, тэмдэг байхгүй юм. Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулууны орчмоор цөөн тооны булш бий.

Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу (урдаас)

Хөшөөт ухаагийн булш, хөшөө чулуу (баруунаас)

11. Хэсэг байшинтын туурь

Сумын төвөөс урагш 25 орчим км, Хөх өндөрийн урдэнгэрт Хэсэг байшинтын туурь бий. Энддээрээ хөшөөний суурь байсан нэгэн чулуун мэлхий бий. Энд 11 хэсэг болж хугарсан гэрэлт хөшөө байсныг 1920-иод онд эрдэмтэн В.А.Казакевич, Д.Нацагдорж нар тэмдэглэн үлдээсэн боловч эдүгээ тэдгээрийн нэг нь л Монголын Үндэсний музейд хадгалагдаж байна.

Хэсэг байшинтын туурь (зүүн урдаас)

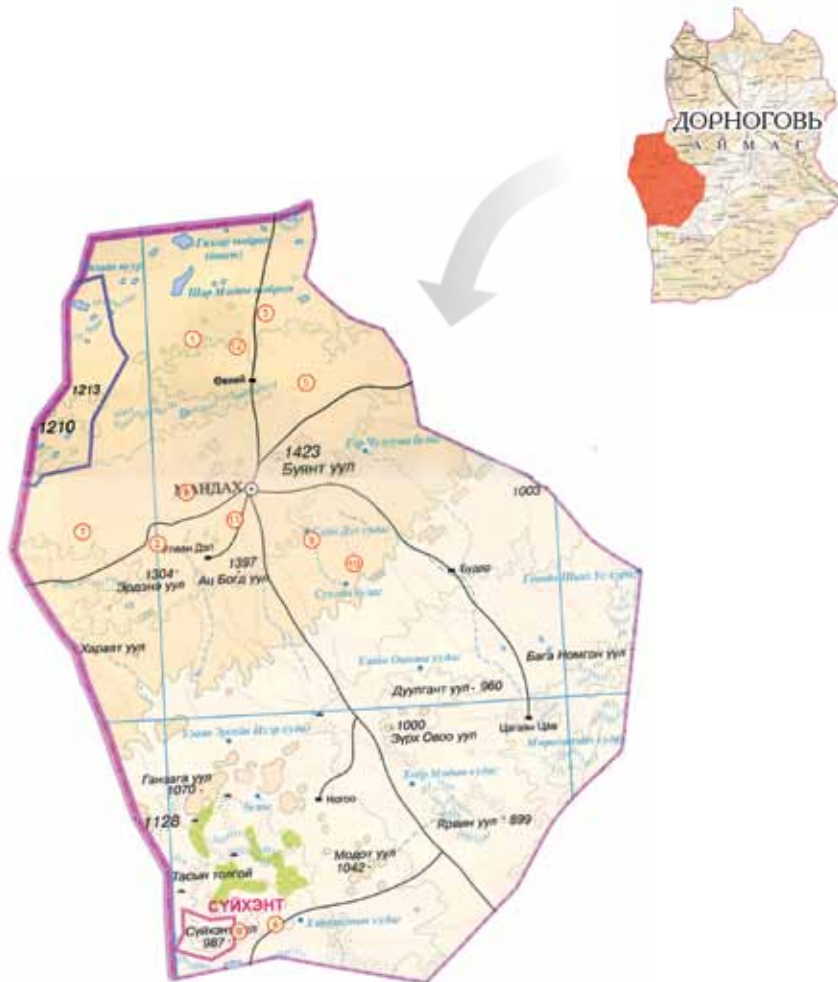
Хэсэг байшинтын чулуун мэлхий

Хэсэг байшинтын бичээс

МАНДАХ СУМ

Мандах сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн хоёр Өлзийт уулын хошуудын нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 12,7 мян.км² газар нутагтай, 1,5 мянган хүн амтай, 69,6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Төхөм суурин нь аймгийн төвөөс баруун урд зүгт 180 км зайтай.

1. Агуйн хадны агуй, туурь, булш
2. Номтын дөрвөлжин булш, хадны зураг
3. Оорцогийн хийдийн туурь
4. Өлгийн хийдийн туурь
5. Өнцийн палеонтологийн дурсгалт газар
6. Сүйхэнтийн палеонтологийн дурсгалт газар
7. Сүмбэрийн дөрвөлжин булш
8. Түвшин цохио уулын булш
9. Тэмээтийн тойромын булш
10. Хавцгайн амны хадны зураг
11. Шүтээний хийдийн туурь
12. Элгэний хийдийн туурь

1. Агуйн хадны агуй, туурь, булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 35 км, Агуйн хад гэх байгалийн ургаа хадан дунд дээр үед хүн сууж байсан агуй болон гэр, байшингийн туурь, булш зэрэг дурсгалууд зэрэгцэн оршино.

Агуйн хадны гэрийн буйр (баруун урдаас)

Агуйн хадны агуй (урдаас)

Агуйн хадны булш (урдаас)

2. Номтын дөрвөлжин булш, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун зүгт 22 км, Номтын бууцны баруун хойд талын энгэрт хэдэн дөрвөлжин булш бий. Эндээс олдсон хадны сийлмэл зураг бүхий чулуу эдүгээ тус сумын музейд хадгалагдаж байна.

Номтын дөрвөлжин булш (урдаас)

Номтын дөрвөлжин булш (урдаас)

Номтын бууцны орчмоос олдсон хадны зураг

3. Оорцогийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 50 орчим км, сумаас Улаанбаатар хот явдаг замын дэргэд Оорцогийн хийдийн туурь бий.

Оорцогийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

Оорцогийн хийдийн туурь (зүүнээс)

4. Өлгийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 100-аад км-т, Өлгийн хийдийн туурь бий. Уг хийдийг 1990-ээд оноос хойш сүсэгтэн олны тус дэмээр сэргээн босгож эдүгээ өдөр бүр хурал хурдаг болжээ.

Өлгийн хийдийн туурь (зүүн хойноос)

Өлгийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

5. Өнцийн палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30-аад км-т эртний ой модны чулуужсан үлдэгдэл бүхий палеонтологийн дурсгалт газар бий.

Өнцийн чулуужсан модны үлдэгдэл

Өнцийн палеонтологийн дурсгалт газар

6. Сүйхэнтийн палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 100-аад км, Өлгийн хийдээс баруун тийш 3-5 орчим км-т, Сүйхэнтийн палеонтологийн дурсгалт газар оршино.

Сүйхэнтийн палеонтологийн дурсгалт газар (баруун урдаас)

Сүйхэнтийн палеонтологийн дурсгалт газар (урдаас)

7. Сүмбэрийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 40 орчим км, Сүмбэр гэх тахилгатай уулын энгэр бэлээр цөөнгүй дөрвөлжин булш бий. Зарим булшний зүүн талд хөшөө босгосон харагдана.

Сүмбэрийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Сүмбэрийн дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

8. Түвшин цохио уулын булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 7 орчим км, Түвшин цохио уулын энгэр бэлээр хэдэн дугуй булш бий.

Түвшин цохио уулын булш (урдаас)

Түвшин цохио уулын булш (урдаас)

9. Тэмээтийн тойромын булш

Сумын төвөөс урд зүгт 6-7 орчим км, Тэмээтийн тойром гэх газар цөөн хэдэн булш бий.

Тэмээтийн тойромын булш (зүүнээс)

Тэмээтийн тойромын булш (урдаас)

10. Хавцгайн амны хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 22 орчим км, Хавцгайн амны зүүн эргийн баруун тийш харсан хадны тольгор гадаргуу дээр эртний сийлмэл зураг бий. Энд ан хийж буй болон өөр хоорондоо тулалдаж буй хүнийг дүрсэлсэн зохиомжтой зураг, буга тураг хөөж буй ирвэсийн зураг, давхиж буй зээр, гөрөөсний зураг цөөнгүй байдаг.

Хавцгайн амны хадны зурагт хад (баруунаас)

Хавцгайн амны хадны зураг

Хавцгайн амны хадны зураг

Хавцгайн амны хадны зураг

11. Шүтээний хийдийн туурь

Сумын төвийн баруун урд 1 км орчим зайд Бургасын голын зүүн эрэгт Шүтээн уулын өвөрт Шүтээний хийдийн туурь бий.

Шүтээний хийдийн туурь (баруун урдаас)

Шүтээний хийдийн туурь (урдаас)

12. Элгэний хийдийн туурь

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км, Элгэн хадан уулын энгэрт Элгэний хийдийн туурь оршино.

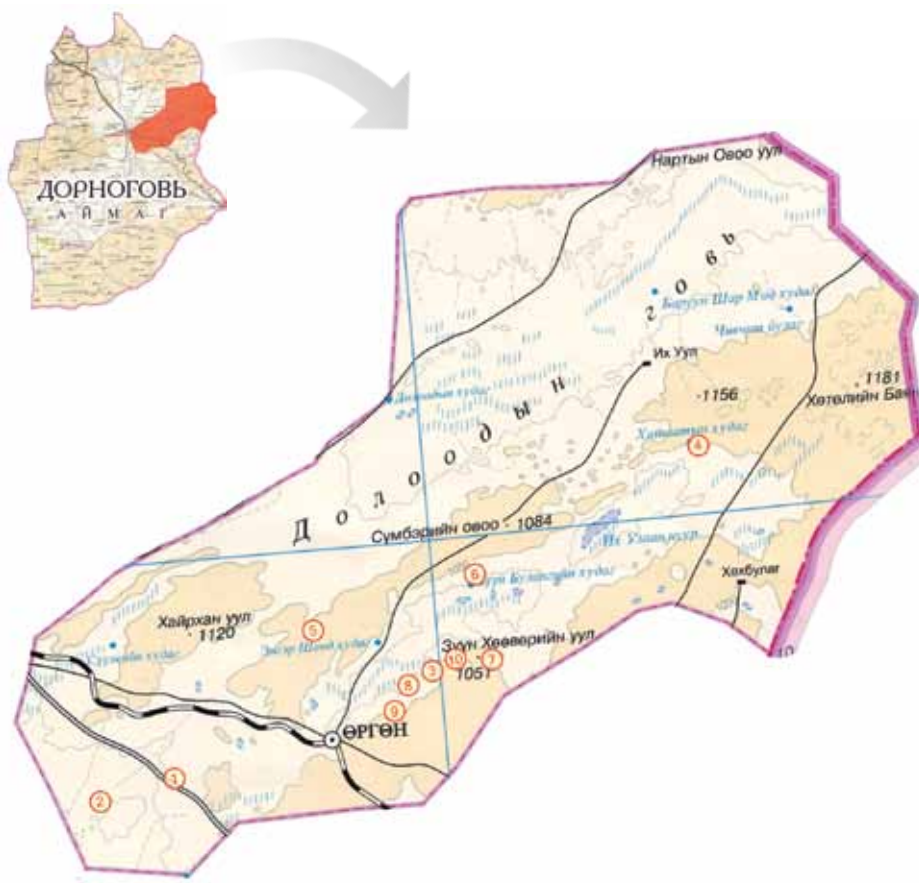
Элгэний хийдийн туурь

Элгэний хийдийн туурь (зүүн урдаас)

ӨРГӨН СУМ

Өргөн сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн Их Дулаан уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд Өргөн Цэцэрлэг сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1943 оноос тус сумыг Өргөн гэж нэрлэх болсон. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 8,7 мян.км² газар нутагтай, 1,8 мянган хүн амтай, 59,0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Сэнж суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урд зүгт 61 км зайтай.

1. Адуунчулууны булш
2. Алагийн сүмийн туурь
3. Баруун хөөвөрийн булш
4. Баянмөнхийн хийдийн туурь
5. Боовон чулуу
6. Зүүн булангийн хурлын туурь
7. Зүүн хөөвөрийн булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
8. Хээгчиний усны булш
9. Цагаанчулуутын булш
10. Ширүүн улаан уулын булш

1. Адуунчулууны булш

Сумын төвөөс баруун тийш 18 орчим км-т Адуунчулуун гэх хадтай ухаа бий. Энэ ухаагийн урд энгэрт 2 дөрвөлжин булш бий.

Адуунчулууны булш (урдаас)

Адуунчулууны булш (урдаас)

2. Алагийн сүмийн туурь

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км, Алаг толгойн хойд талд Алагийн сүмийн туурь оршино.

Алагийн сүмийн туурь (баруун урдаас)

Алагийн сүмийн туурь (баруунаас)

3. Баруун хөөвөрийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 20 гаруй км, Шируун улаан уулын баруун талд Баруун хөөвөрийн булш оршино. Энд дөрвөлжин дугуй нийлсэн нийт 6 булш бий.

Баруун хөөвөрийн булш (баруун урдаас)

Баруун хөөвөрийн булш (баруун урдаас)

4. Баянмөнхийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 80 гаруй км, Баянмөнх уулын урд энгэрт Баянмөнхийн хийдийн туурь бий.

Баянмөнхийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

Баянмөнхийн хийдийн туурь (урдаас)

5. Боовон чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30 гаруй км-т Хар овоон шандны зүүнтээ эр хүний бэлэг эрхтнийг дүрсэлсэн чулуун дурсгал бий.

Боовон чулуу (баруун урдаас)

6. Зүүн булангийн хурлын туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 45 орчим км, Зүүн булангийн ус гэх газар Зүүн булангийн хурлын туурь оршино.

Зүүн булангийн хурлын туурь (урдаас)

Зүүн булангийн хурлын туурь (зүүн урдаас)

7. Зүүн хөөвөрийн булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн зүгт 30-аад км-т Зүүн хөөвөр уул бий. Энэ уулын энгэр бэл, хормойгоор дөрвөлжин дугуй нийлсэн хэдэн булш бий. Мөн неолитийн үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл бий.

Зүүн хөөвөрийн булш (зүүн урдаас)

Зүүн хөөвөрийн булш (зүүн урдаас)

Зүүн хөөвөрийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

8. Хээгчиний усны булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 18 орчим км, Хээгчиний усны баруун дээр 2 булш бий.

Хээгчиний усны булш (баруунаас)

Хээгчиний усны булш (урдаас)

9. Цагаанчулуутын булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 15 орчим км, Цагаанчулуут уул, Баруун Өлзийт уулын дунд байх багавтар дэвсэг дээр дөрвөлжин голдуу 10 гаруй булш бий.

Цагаанчулуутын булш (баруун урдаас)

Цагаанчулуутын булш (урдаас)

10. Ширүүн улаан уулын булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 20 гаруй км, Ширүүн улаан уулын баруун хормойд хэдэн дугуй булш бий.

Ширүүн улаан уулын булш (баруунаас)

Ширүүн улаан уулын булш (баруун урдаас)

САЙНШАНД СУМ

Сайншанд сумын үүсвэр нь 1931 онд УБХ-ын 5 дугаар хурлын тогтоолоор Дорноговь аймгийг байгуулахад тавигджээ. 1961 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 7 дугаар тогтоолоор Сайншанд хот болгосон. 1994 онд УИХ-ын 33 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн төвд Сайншанд сумыг байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 2,3 мянган км² газар нутагтай 20,4 мянган хүн амтай, 49,3 мянган толгой малтай байна. Сайншанд сум нь манай улсын боловсрол, соёл, эдийн засаг, худалдаа аж үйлдвэр, зам тээврийн нэг том төв юм.

1. Хамарын хийдийн туурь
2. Хонгил цавын палеонтологийн дурсгалт газар

1. Хамарын хийдийн туурь

Аймгийн төвөөс урагш 40-өөд км-т Говийн ноён догшин хутагт Данзанравжаагийн үүсгэн байгуулсан Хамарын хийд оршино. Уг хийдийг 1930-аад оны сүүлээр хаасан бөгөөд 1990-ээд оны эхээр нутгийн ард олны олны тус дэмээр хурал номын үйл ажиллагааг нь сэргээжээ. Эдүгээ Хамарын хийдийн сүм, дуган болон суврагыг шинээр барьж байгуулах ажил өрнөж байна.

“Саран хөхөө” театрын туурь (урдаас)

Шинээр байгуулсан сүм (баруун урдаас)

Шинээр байгуулсан суврага (урдаас)

2. Хонгил цавын палеонтологийн дурсгалт газар

Хуучин Зүүнбаян сумын төвөөс баруун хойш 12 км-т Хонгил цавын палеонтологийн дурсгалт газар оршино.

Хонгил цавын палеонтологийн дурсгалт газар (зүүнээс)

Хонгил цавын палеонтологийн дурсгалт газар (урдаас)

1. Ар хар овооны хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 4 орчим км-т, Ар хар овоо гэх хадтай газар хадны сийлмэл зургийн дурсгал бий. Энд адуу, янгир, зээр, чоно зэрэг амьтдын зургаас гадна гар гараасаа хөтлөлцөн зогссон хүмүүсийн зураг байдаг.

Ар хар овооны хадны зурагтай хад (баруун урдаас)

Ар хар овооны хадны зураг

Ар хар овооны хадны зураг

2. Баян овоогийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс хойш 30 орчим км, Баян овоо уулын урд энгэрт Баян овоогийн хийдийн туурь оршино. Хийдийн туурин дээгүүр шашны холбогдолтой зэс, гууль, төмөр, шавар болон модон эдлэлийн хэсгүүд цөөнгүй тохиолдох ажээ.

Баян овоогийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

Баян овоогийн хийдийн туурин дээрх шашны холбогдолтой эд өлгийн зүйлс

3. Дуулгатын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 15 орчим км-т Дуулгат уулын зүүн бэлд 1 хиргисүүр, урд энгэрт 3 дугуй булш бий.

Дуулгатын булш (урдаас)

Дуулгатын хиргисүүр (зүүн урдаас)

Олон хүрээний хийдийн туурь (урдаас)

4. Олон хүрээний хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 20 гаруй км-т Олон хүрээний хийдийн туурь байна. Энэ хийдийн туурийг хожуу үед хүмүүс ихээр ухаж сүйтгэжээ.

Олон хүрээний хийдийн туурь (урдаас)

5. Өлзийт овооны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 10 орчим км-т, Өлзийт овооны арын хормойд нэг булш, нэг хиргисүүр бий.

Өлзийт овооны булш (хойноос)

Өлзийт овооны булш (хойноос)

6. Үнсэн хорооны булш

Сумын төвөөс урагш 10-аад км, Үнсэн хорооны баруун энгэрт таруу байрлалтай цөөн хэдэн дугуй булш байдаг.

Үнсэн хорооны булш (зүүнээс)

Үнсэн хорооны булш (урдаас)

7. Хавцгайн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 25 орчим км, Хавцгайн усны баруун хойд талд 6 дөрвөлжин булш бий.

Хавцгайн булш (баруун урдаас)

Хавцгайн булш (урдаас)

8. Хөшөөтийн хоолойн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 30 гаруй км, Хөшөөтийн хоолойн баруун эрэг дээр нэгэн хөшөө чулуу бий. Гадаргуу дээрээ ямар нэг дүрс тэмдэггүй энэ хөшөөг хожуу үед толгойг нь доош харуулан суулгажээ.

Хөшөөтийн хоолойн хөшөө чулуу (баруунаас)

9. Шинэ усны чулуун зам

Сумын төвөөс хойд зүгт 12 орчим км, Шинэ ус хэмээх газар зүүн хойноос баруун урагш чиглэсэн чулуун зам бий. Энэ зам тус сумын баруунтаа орших Дэрсэн бууц, Шивээтийн тал зэрэг газруудаар үргэлжилдэг байна.

Шинэ усны чулуун зам (баруун урдаас)

Шинэ усны чулуун зам (зүүн хойноос)

10. Эрээн овооны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 13 орчим км-т Дунд гашууны хорооноос баруун хойш 300 орчим м-т, Эрээн овооны зүүн урд талд байх жижиг хаданд өөд өөдөөсөө харан (мөргөлдөж буй гэмээр) зогсож буй хоёр янгирын сийлмэл зураг бий.

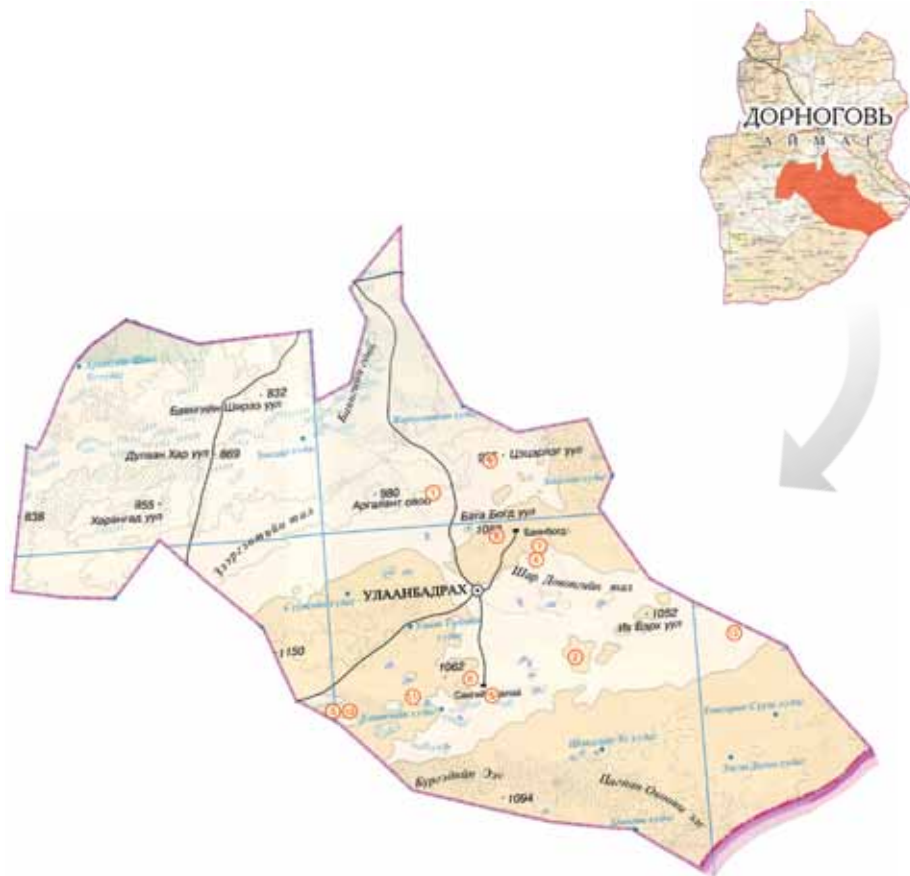
Эрээн овооны хадны зураг

Эрээн овооны хадны зурагтай хад (баруун хойноос)

УЛААНБАДРАХ СУМ

Улаанбадрах сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн Хутаг уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд Өлзийтбадрах сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1930-аад оны дунд үеэс Улаанбадрах сум гэж нэрлэх болсон. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 11,4 мян.км² газар нутагтай, 1,5 мянган хүн амтай, 91,1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Нүдэн суурин нь аймгийн төвөөс урагш 133 км зайтай.

1. Аргалантын хийдийн туурь
2. Баян модны шивээ
3. Даллахын цохионы булш
4. Мэргэн вангийн хошууны туурь
5. Нүдэнгийн шивээ
6. Өвгөн овооны булш
7. Рашаантын булш
8. Рашаантын хийдийн туурь
9. Тахиат уулын булш
10. Хонгорын овооны булш
11. Хоньчийн голын хадны зураг
12. Хуцын гашууны булш

1. Аргалантын хийдийн туурь

Сумын төвөөс хойд зүгт 32 км, Аргалант уулын энгэрт, Аргалант багийн төвөөс баруун тийш 1 км орчимд Аргалантын хийдийн туурь бий. Нутгийн зарим иргэд энэхүү хийдийн туурийг Олон хүрээний гэж нэрлэдэг байна.

Аргалантын хийдийн туурь (баруун урдаас)

Аргалантын хийдийн туурь (урдаас)

2. Баян модны шивээ

Сумын төвөөс урд зүгт 28 орчим км, Баян модны усны зүүн талын толгой дээр нэгэн шивээ бий. Үүнийг нутгийнхан Баян модны шивээ гэдэг.

Баян модны шивээ (баруунаас)

Баян модны шивээ (баруунаас)

3. Даллахын цохионы булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 35 орчим км, Даллахын цохио гэх хад асга ихтэй уулын нэгэн аманд 10-аад дугуй булш бий.

Даллахын цохионы булш (зүүнээс)

Даллахын цохионы булш (урдаас)

4. Мэргэн вангийн хошууны туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 10 орчим км-т Рашаантын уснаас зүүн урагш 5 орчим км-т хуучны Мэргэн вангийн хошууны туурь бий.

Мэргэн вангийн хошууны туурь (баруун урдаас)

Мэргэн вангийн хошууны туурь (зүүнээс)

5. Нүдэнгийн шивээ

Сумын төвөөс баруун урагш 23 орчим км, Сангийн далай багийн төвийн урд, Шувуун тойрмын баруун хойд талд Нүдэнгийн шивээ бий.

Нүдэнгийн шивээ (зүүнээс)

Нүдэнгийн шивээ (зүүн урдаас)

6. Өвгөн овооны булш

Сумын төвөөс баруун урагш 21 орчим км, Сангийн далай багийн төвийн баруун хойд талын Өвгөн овоо гэх багавтар уулын энгэрээр цөөнгүй дугуй булш бий.

Өвгөн овооны булш (зүүн урдаас)

Өвгөн овооны булш (урдаас)

7. Рашаантын булш

Сумын төвөөс зүүн 7-10-аад км, Рашаантын усны ойр орчмоор намхан дараастай цөөнгүй дугуй булш бий.

Рашаантын булш (урдаас)

Рашаантын хийдийн туурь (урдаас)

8. Рашаантын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 6 орчим км-т Цоожтын усны баруун урд талд Рашаантын хийдийн туурь бий.

Рашаантын хийдийн туурь (зүүнээс)

9. Тахиат уулын булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 45 орчим км, Тахиат уулын энгэр бэл, хормойгоор дөрвөлжин дугуй нийлсэн 10-аад булш бий.

Тахиат уулын булш (баруунаас)

Тахиат уулын булш (урдаас)

10. Хонгорын овооны булш

Сумын төвөөс баруун тийш 45 орчим км, Даллахын цохионы баруун урд талын жижиг толгойг Хонгор овоо гэнэ. Энэ толгойн урд энгэрт 10-аад дугуй булш бий.

Хонгор овооны булш

Хонгор овооны булш (урдаас)

11. Хоньчийн голын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 20-иод км, Хоньчийн голын зүүн биед байх жалганд том жижиг 3 адууны сийлмэл зураг бий. Энэ зурагнаас хойш 40-өөд м-т нэг янгирын сийлмэл зураг бий.

Хоньчийн голын хадны зураг

Хоньчийн голын хадны зураг

12. Хуцын гашууны булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 50 гаруй км, Хөвсгөл сумаас Замын-Үүд ордог зам дагуу орших Хуцын гашууны энгэрт 20-иод дугуй булш бий.

Хуцын гашууны булш (урдаас)

Хуцын гашууны булш (урдаас)

ХАТАНБУЛАГ СУМ

Хатанбулаг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн Хутаг уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд Хайрхан Жаргалант сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1934 оноос Хатанбулаг гэж нэрлэх болсон. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 18,7 мян.км² газар нутагтай, 2,9 мянган хүн амтай, 184,7 мянган малтай байна. Сумын төв Эргил суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 229 км зайтай. Хатанбулаг сумыг 1936 онд Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одонгоор шагнаж байжээ.

1. Баруун бичигтийн амны хадны зураг
2. Баян хайрханы хадны зураг, булш
3. Бунхант хүрэн уулын булш
4. Дун уулын палеотологийн дурсгалт газар
5. Дунд Дөрвөлжингийн булш
6. Задгайтын хийдийн туурь
7. Зүүн шивээ уулын булш
8. Сүжийн хийдийн туурь, булш
9. Таван модны хийдийн туурь
10. Толийн хийдийн туурь
11. Улаан хадны Хар дэлийн булш, хөшөө чулуу
12. Хайрхан цохиогийн хадны зураг
13. Цагаан хайрханы булш
14. Цагаан усны хийдийн туурь
15. Ширээ хар өндөрийн хадны зураг
16. Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар

1. Баруун бичиггийн амны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 30-аад км, Баруун бичиггийн амны Эхэн, Дунд, Адгийн усны ойролцоох ханан хаданд адуу, тэмээ, буга, зээр, чоно зэрэг амьтдын сийлмэл зураг бий. Мөн морь унаж яваа хүний дүрс болон утга нь үл тайлагдах зургууд нэлээд байдаг.

Баруун бичиггийн амны хадны зурагтай хад (зүүн хойноос)

Баруун бичиггийн амны хадны зураг

Баруун бичиггийн амны хадны зураг

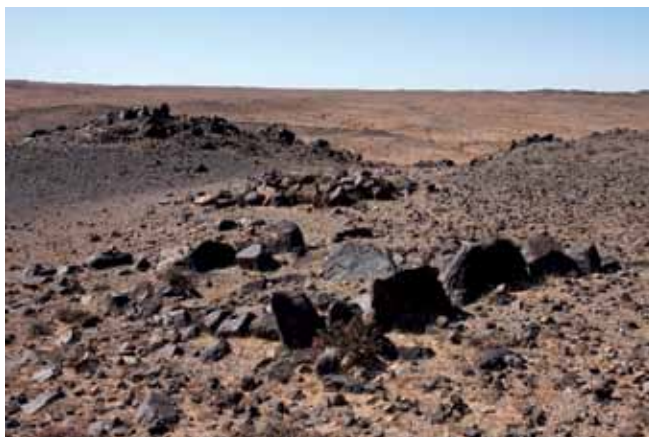
Баруун бичиггийн амны хадны зураг

2. Баян хайрханы хадны зураг, булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 16 км, Хэтэрхийн голын хойд биед орших Баян хайрхан уулын энгэрт хадны зураг, 2 дөрвөлжин булш бий. Хадны зурагт урт эвэртэй янгир дүрсэлжээ.

Баян хайрханы хадны зураг

Баян хайрханы дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

3. Бунхант хүрэн уулын булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 27 орчим км, Тахилгат уулын зүүнтээ орших Бунхант хүрэн уулын урд бэлд 10-аад булш бий.

Тахилгат хүрэн уулын булш (урдаас)

Тахилгат хүрэн уулын булш (баруун урдаас)

4. Дун уулын палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун хойш 50-аад км Дун уулын зүүн үзүүрт байх нүцгэн уулын орчмоор эртний усны амьтдын үлдэгдэл их бий.

Дун уулын палеонтологийн дурсгал (чулуужсан дун)

Дун уулын палеонтологийн дурсгалт газар (урдаас)

5. Дунд Дөрвөлжингийн булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 40 орчим км-т, Дунд Дөрвөлжин уулын зүүн урд дор 3 дөрвөлжин булш бий.

Дунд Дөрвөлжингийн булш

Дунд Дөрвөлжингийн булш (урдаас)

Задгайтын хийдийн туурь (баруун урдаас)

6. Задгайтын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 60-аад км, Зүрх уулын баруун хөндийд Задгайтын хийдийн туурь оршино.

7. Зүүн шивээ уулын булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 25 орчим км, Хатны булгийн зүүн биед Зүүн шивээ уул оршино. Энэ уулын энгэр бэлээр 30 гаруй булш байхын зэрэгцээ уулын хормойг ороосон шороо чулуу ашиглан байгуулсан далан бий.

Зүүн шивээ уулын далан (баруунаас)

Зүүн шивээ уулын булш

Сүжийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

8. Сүжийн хийдийн туурь, булш

Сумын төвөөс чанх урагш 50 гаруй км, Сүж хайрхан уулын урд хөндийд Сүжийн хийдийн туурь оршино. Мөн уулын энгэр хормойгоор дугуй голдуу 10-аад булш бий.

Сүжийн булш

Сүжийн хийдийн туурь (урдаас)

9. Таван модны хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 110 орчим км-т, улсын хилээс дотогш 5 орчим км-т Таван модны хийдийн туурь оршино.

Таван модны хийдийн туурь (баруун урдаас)

Таван модны хийдийн туурь (урдаас)

10. Толийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс урагш 27 орчим км, Шивээ хүрээ уулын зүүнтээ Толийн хийдийн туурь оршино. Хийдийн туурин дээгүүр барилгын чулуун хэрэглэгдэхүүн болон шашны холбогдолтой эд өлгийн зүйлс цөөнгүй байх ажээ.

Толийн хийдийн туурин дээрх барилгын хэрэглэгдэхүүн

Толийн хийдийн туурь (урдаас)

11. Улаан хадны Хар дэлийн булш, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс урагш 40 орчим км, Улаан хадны Баруун хэц гэх газар хоёр булш, цуварсан гурван хөшөө чулуу бий. Хөшөөний гадаргуу дээр ямар нэг дүрс тэмдэг байхгүй юм. Нутгийнхан энэ хавийн газрыг Хар дэл ч гэж нэрлэдэг байна.

Улаан хадны Хар дэлийн хөшөөд (зүүнээс)

Улаан хадны Хар дэлийн булш (баруунаас)

12. Хайрхан цохиогийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 53 орчим км-т Хайрхан цохио уулын зүүн оройгоор байх хаданд адуу, үхэр, буга, чоно, гөрөөс, янгир зэрэг амьтдыг дүрсэлсэн хадны сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Хайрхан цохиогийн хадны зурагт хад (урдаас)

Хайрхан цохиогийн хадны зураг

Хайрхан цохиогийн хадны зураг

Хайрхан цохиогийн хадны зураг

13. Цагаан хайрханы булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 70-аад км, Төмөртийн хярын урд бие, Энгэрийн усны баруун хойд талд орших Цагаан хайрхан уулын энгэрт 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Цагаан хайрханы булш (баруун урдаас)

Цагаан хайрханы булш (урдаас)

Цагаан усны хийдийн туурь (урдаас)

14. Цагаан усны хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 80 орчим км, Цац уулын энгэрт Цагаан усны хийдийн туурь оршино.

Ширээ хар өндөрийн хадны зурагтай хад (баруун урдаас)

15. Ширээ хар өндөрийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 60-аад км, Ширээ хар өндрийн арын дэллэсэн хадны урагш харсан тольгор гадаргуу дээр адуу, үхэр, тэмээ, буга, янгир зэрэг амьтдыг дүрсэлсэн хадны зургийн дурсгал бий. Мөн морь унаж зэр зэвсэг агссан хүний зураг бий.

Ширээ хар өндөрийн хадны зураг

Ширээ харын арын хадны зураг

16. Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс хойд зүгт 60 гаруй км, Эргэлийн зоон зүүн шувтрагад полеонтологийн олдвор бүхий дурсгалт газар бий.

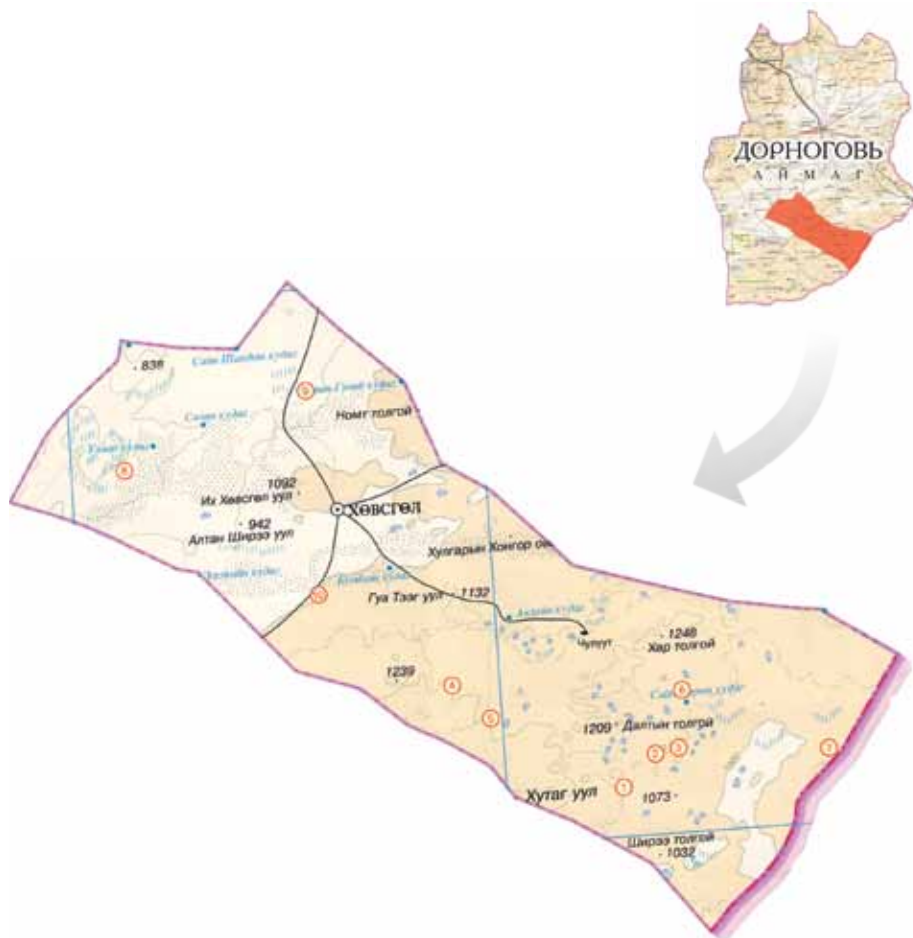
Эргэлийн зоо (зүүн хойноос)

Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар (урдаас)

ХӨВСГӨЛ СУМ

Хөвсгөл сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн Хутаг уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд Жавхлант сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1930-аад оны дунд үеэс Хөвсгөл сум гэж нэрлэгдэх болсон. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 8,4 мян.км² газар нутагтай, 1,5 мянган хүн амтай, 85,3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хөвсгөл суурин нь аймгийн төвөөс урагш 175 км зайтай.

1. Асман усны булш
2. Бат-Өлзийтийн өврийн булш
3. Бат-Өлзийтийн хийдийн туурь
4. Гашуун ханангийн булш
5. Могойтын өврийн булш
6. Саран хөөвөрийн хийдийн туурь
7. Хонгорын хийдийн туурь
8. Хүрэн хайрхан уулын булш
9. Цувираагийн хийдийн туурь
10. Эхэн усны Овоон хондны булш

2. Бат-Өлзийтийн өврийн булш

Сумын төвөөс урагш 90 орчим км, Дөш уулын хойд талд Бат-Өлзийтийн хярын урд бэлд 5 дөрвөлжин булш бий.

Бат-Өлзийтийн булш (зүүн урдаас)

Бат-Өлзийтийн хийдийн туурь (урдаас)

1. Асман усны булш

Сумын төвөөс урагш 80 гаруй км, Асман усны зүүн урд энгэр дээр хоёр дөрвөлжин булш бий.

Асман усны булш (урдаас)

3. Бат-Өлзийтийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс урагш 90 орчим км, Дөш уулын хойд талд, Бат-Өлзийтийн хярын урд энгэрт Бат-Өлзийтийн хийдийн туурь бий.

Бат-Өлзийтийн хийдийн туурь (зүүн урдаас)

Гашуун ханангийн булш (баруунаас)

4. Гашуун ханангийн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 50 орчим км, Гашуун ханангийн тойромын зүүн хойд энгэрт цөөн хэдэн дугуй булш бий.

5. Могойтын өврийн булш

Сумын төвөөс урд зүгт 80 орчим км, Хутаг уулын хойд талд орших Могойт уулын урд хормойд 10-аад булш бий.

Могойтын өврийн булш

Могойтын өврийн булш (баруун хойноос)

6. Саран хөөвөрийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс урагш 80 орчим км, Саран хөөвөр уулын урд бэлд Саран хөөвөрийн хийдийн туурь оршино.

Саран хөөвөрийн хийдийн туурь (урдаас)

Саран хөөвөрийн хийдийн туурь (зүүн урдаас)

7. Хонгорын хийдийн туурь

Сумын төвөөс урагш 115 орчим км, Сайн сүүж уулын урд бэлд Хонгорын хийдийн туурь бий.

Хонгорын хийдийн туурь (зүүнээс)

Хонгорын хийдийн туурь (урдаас)

8. Хүрэн хайрхан уулын булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 60-аад км, Хүрэн хайрхан уулын урд энгэрээр 10-аад булш бий. Мөн энд эрт үед лам нарын даяанчилж сууж байсан хадны хөмөг бий.

Хүрэн хайрхан уулын булш (баруун урдаас)

Хүрэн хайрхан уулын булш (зүүн урдаас)

9. Цувираагийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 57 км, Цувираагийн талд, Хөвсгөл сумын төвөөс Дорноговь ордог замын хажууд нэгэн хийдийн туурь байдгийг нутгийнхан Цувираагийн хийдийн туурь хэмээнэ.

Цувираагийн хийдийн туурь (урдаас)

Цувираагийн хийдийн туурь (баруунаас)

10. Эхэн усны Овоон хондны булш

Сумын төвөөс баруун урагш 30-аад км, Эхэн усны Овоот хонд гэх газар нэгэн булш бий. Энэ булшны хойд талд чулуу эгнүүлэн тавьсан 3 давхар зам бий.

Эхэн усны Овоон хондны булш (урдаас)

Эхэн усны Овоон хондны булш (хойноос)

ЭРДЭНЭ СУМ

Эрдэнэ сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд Хан уулын аймгийн Их Дулаан уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 9,6 мян.км² газар нутагтай, 2,9 мянган хүн амтай, 53,1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Улаан-Уул суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 109 км зайтай.

1. Авдарын аман усны булш
2. Бор овооны булш
3. Буурал, Цагаан дэлийн голын булш
4. Бүлээний овоо, гэрэлт хөшөө
5. Бүрдэний хийдийн туурь
6. Дугантын хийдийн туурь
7. Дулааны говийн дурсгал
8. Модонгийн хурлын туурь, булш
9. Эрдэнэ уулын туурь, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

1. Авдарын аман усны булш

Сумын төвөөс урагш 65 орчим км-т Авдарын аман ус хэмээх газар чулуугаар өрж хийсэн 10-аад булш бий.

Авдарын аман усны булш (баруунаас)

Авдарын аман усны булш (урдаас)

2. Бор овооны булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 4-5 км Бор хайрхан уулын баруун дор замын дэргэд хоёр дугуй булш бий.

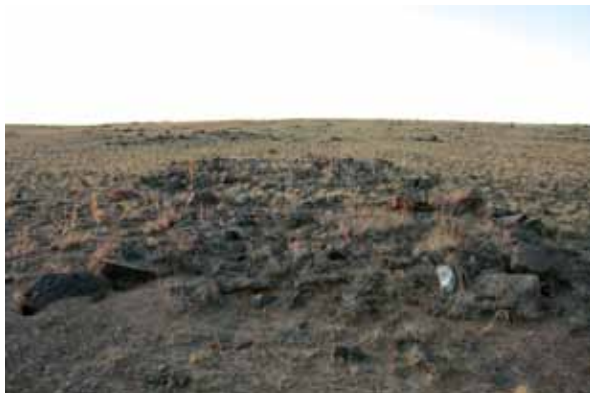
Бор овооны булш (баруунаас)

Бор овооны булш (зүүн урдаас)

3. Буурал, Цагаан дэлийн голын булш

Сумын төвөөс урагш 55 орчим км-т Буурал, Цагаан дэлийн голын ойролцоох газраар дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 10-аад булш бий.

Буурал, Цагаан дэлийн голын булш (урдаас)

Буурал, Цагаан дэлийн голын булш (урдаас)

4. Бүлээний овоо, гэрэлт хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 65 орчим км, Бүлээн гэх нүцгэн толгойн орой дээр томоохон овоо бий. Овооны зүүн урд талд 10-аад м-т урагш харсан гадаргуу дээрээ хятад бичигтэй гэрэлт хөшөө байдаг.

Бүлээний овоо, гэрэлт хөшөө (баруун урдаас)

Бүлээний гэрэлт хөшөө

5. Бүрдэний хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км-т Бүрдэний хийдийн туурь бий. Хийдийн хойд талд лам нарын даяанчилж байсан жижиг агуй байдаг.

Бүрдэний хийдийн туурь (баруун урдаас)

Бүрдэний хийдийн туурь (урдаас)

6. Дугантын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 60 орчим км-т Дугантын хийдийн туурь бий.

Дугантын хийдийн туурь (баруун урдаас)

Дугантын хийдийн туурь (урдаас)

7. Дулааны говийн дурсгал

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 55 орчим км-т, Дулааны говь гэж нэрлэх элсэн довцгууд бий. Эндээс неолитын үеийн төрөл бүрийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл болон МЭ IX-XIII зуунд холбогдох ваар, шаазан эдлэлийн хагархай элбэг олддог.

Дулааны говь (зүүн хойноос)

Дулааны говиос олдсон ваарны хагархай

Дулааны говиос олдсон ваарны хагархай

8. Модонгийн хурлын туурь, булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 50-иад км-т Модонгийн хурлын туурь бий. Хурлын туурийн хойд энгэрт хэдэн дугуй булш байдаг.

Модонгийн булш (зүүн урдаас)

Модонгийн хурлын туурь (баруун урдаас)

9. Эрдэнэ уулын туурь, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн тийш 18 орчим км, Эрдэнэ уулын зүүн талд хуучны Замын-Үүд суурингийн туурь бий. Мөн эндээс неолитын үеийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй олддог.

Хуучны Замын-Үүдийн туурь (урдаас)

Эрдэнэ уулын зүүн дороос олдсон чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Дорноговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Айраг сум

1. Бага Нартын хийдийн туурь
2. Бударын хадны булш
3. Бударын Хайлангийн хийдийн туурь
4. Дай уулын булш
5. Их Хонгорын булш
6. Их усны хийдийн туурь
7. Ламтын овооны булш
8. Нүдэнгийн булш
9. Нүдэнгийн хийдийн туурь
10. Хонгор Хайлангийн хийдийн туурь
11. Хэцүү тээгийн агуй
12. Цагаан дэлийн агуй
13. Цагаан дөрвөлжингийн дурсгал
14. Цагаанчулуутын арын дэлийн булш

Алтанширээ сум

1. Бударганы хийдийн туурь
2. Гишгэрийн хадны булш
3. Дэнгийн хярын булш
4. Дэрсэнбулагийн хийдийн туурь
5. Дэрсэнбулагийн цагаан чулуу
6. Есөн хайлаасны тахилын байгууламж
7. Зараагийн хийдийн туурь
8. Их, бага Тариачийн палеонтологийн дурсгалт газар
9. Оройн бууцны бичигт хөшөө
10. Тээл улаан чалцайн палеонтологийн дурсгалт газар
11. Холбоогийн амны булш, хиргисүүр
12. Холбоогийн хийдийн туурь
13. Хөх хошууны овооны хиргисүүр
14. Хөшөөт Бумбатын хөшөө чулуу
15. Хүрийн бууцын булш
16. Цагаандэлийн хийдийн туурь
17. Ширийн чулууны Арслант хадны бичээс
18. Ширийн чулууны дурсгал
19. Ширийн чулууны хаан, хатан чулууны булш

Даланжаргалан сум

1. Бага Жаргалантын тахилын онгон
2. Бургасны амны булш, хиргисүүр
3. Даравган хонхорын дурсгал
4. Жаргалан уулын булш
5. Жасын хийдийн туурь
6. Нармандах уулын булш
7. Нартын хадны Бичигтийн усны бичээс
8. Нартын хадны хөрөг
9. Нартын хийдийн туурь
10. Сэглэтийн Улаагийн зээгийн булш
11. Тарвагатайн хөндийн булш
12. Туруугийн шовхийн булш
13. Уртын голын зэл чулууд
14. Хайлаасын амны булш хиргисүүр
15. Халзан хадны дурсгал
16. Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу
17. Шарга өндөрийн булш

Дэлгэрэх сум

1. Аварга Гуулинтын хийдийн туурь
2. Аварга уулын булш
3. Далайн хөндийн хөшөө чулуу
4. Дэртийн буюу Нүдэнгийн хурлын туурь
5. Жингэрийн булш, агуй
6. Урд Дэртийн булш
7. Хавцлалын бичигт хадны бичээс
8. Хавцалын хөндийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

9. Хар энгэрийн бичигт хөшөө
10. Хоёр холбоогийн хийдийн туурь
11. Цагаан хадны бичээс, агуй
12. Цагаан хадны хийдийн туурь
13. Цагаанчулуутын хийдийн туурь
14. Цонж хадны булш
15. Чандмань хар уулын булш
16. Чандманы хийдийн туурь
17. Чандманы хурлын туурь

Иххэт сум

1. Адгийн усны хиргисүүр
2. Ар Улааны хүн чулуун хөшөө
3. Баруун Мандалын Цагаан өндөрийн булш, хиргисүүр
4. Бичигтийн дурсгал
5. Бурхантын дурсгал
6. Даяанчийн гэр хад
7. Дөрвөлжингийн хиргисүүр
8. Дунд Мандалын Нөмрөгийн хүрээний булш
9. Дунд Мандалын Нөмрөгийн энгэрийн булш, хиргисүүр
10. Муу шандны овооны хиргисүүр, булш
11. Нүдэнгийн булш, хиргисүүр, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
12. Нүдэнгийн хурлын туурь
13. Олон байшинтын туурь
14. Өвөр улааны хийдийн туурь
15. Тахилтын булш, хиргисүүр
16. Үзүүр хадны булш
17. Хөшөөнө ухаагийн булш
18. Хөшөөт ухаагийн хөшөө чулуу, булш
19. Хэсэг байшинтын туурь
20. Цоорын хийдийн туурь
21. Шинэ булагийн хадны зураг, булш

Мандах сум

1. Агуйн хадны агуй, туурь, булш
2. Айл баянгийн хийдийн туурь
3. Буянт уулын хадны зураг
4. Ганжууртын булш
5. Гишүүний бууцын булш
6. Номтын дөрвөлжин булш, хадны зураг
7. Оорцогийн хийдийн туурь
8. Өлгийн хийдийн туурь
9. Өнцийн палеонтологийн дурсгалт газар
10. Сүйхэнтийн палеонтологийн дурсгалт газар
11. Сүмбэрийн дөрвөлжин булш
12. Түвшин цохио уулын булш
13. Тэмээтийн тойромын булш
14. Улаан хадны зураг
15. Үнэгтийн эртний ашигт малтмал олборлож байсан дурсгалт газар
16. Хавцгайн амны хадны зураг
17. Хоньчийн хийдийн туурь
18. Хүрэлийн эртний ашигт малтмал олборлож байсан дурсгалт газар
19. Шүтээний хийдийн туурь
20. Элгэний хийдийн туурь

Өргөн сум

1. Адуунчулууны булш
2. Алагийн сүмийн туурь
3. Баруун, зүүн Шахайн палеонтологийн дурсгалт газар
4. Баруун хөөвөрийн булш
5. Баянмөнхийн хийдийн туурь
6. Боовон чулуу
7. Зүүн булангийн хурлын туурь
8. Зүүн хөөвөрийн булш, чулуун зэвсгийн дурсгал

9. Сэнжийн цагаан чулуу
10. Хээгчиний усны булш
11. Цагаанчулуутын булш
12. Ширүүн улаан уулын булш

Сайншанд сум

1. Бурхантын палеонтологийн дурсгалт газар
2. Хамарын хийдийн туурь
3. Хонгил цавын палеонтологийн дурсгалт газар
4. Цагаан цавын палеонтологийн дурсгалт газар
5. Цагаан эрэгийн палеонтологийн дурсгалт газар

Сайхандулаан сум

1. Амгалантын хийдийн туурь
2. Ар хар овооны хадны зураг
3. Баян овооны хийдийн туурь
4. Дуулгатын булш, хиргисүүр
5. Жавхлантын палеонтологийн дурсгалт газар
6. Их Монгол хадны зураг
7. Олон хүрээний хийдийн туурь
8. Оюут ухаагийн булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
9. Өлзийт овооны булш, хиргисүүр
10. Үнсэн хорооны булш
11. Хавцгайн агуй
12. Хавцгайн булш
13. Хайрханы хиргисүүр
14. Хар хөтөлийн палеонтологийн дурсгалт газар
15. Хөшөөтийн хоолойн хөшөө чулуу
16. Шинэ усны худгийн палеонтологийн дурсгалт газар
17. Шинэ усны чулуун зам
18. Эрээн овооны хадны зураг

Улаанбадрах сум

1. Аргалантын хийдийн туурь
2. Баян модны шивээ
3. Баян цав
4. Баян ширээгийн палеонтологийн дурсгалт газар
5. Даллахын цохионы булш
6. Мэргэн вангийн хошууны туурь
7. Нүдэнгийн шивээ
8. Өвгөн овооны булш
9. Рашаантын булш
10. Рашаантын хийдийн туурь
11. Тахиат уулын булш
12. Улаанговийн хийдийн туурь
13. Хоёр Зааны палеонтологийн дурсгалт газар
14. Хонгорын овооны булш
15. Хоньчийн голын хадны зураг
16. Хөөвөрийн бичигт хадны бичээс
17. Хөтөөгийн шивээ
18. Хуцын гашууны булш

Хатанбулаг сум

1. Адуунчулууны булш
2. Арын усны шивээ
3. Баруун бичигтийн амны хадны зураг
4. Баян хайрханы хадны зураг, булш
5. Баяртын хар хошууны булш
6. Бор цавын дурсгал
7. Бунхант хүрэн уулын булш
8. Ганц толгойн эхэн хөвийн хадны зураг
9. Дунд Дөрвөлжингийн булш
10. Дун уулын палеонтологийн дурсгал
11. Жаргалантын зүүн урд талын булш
12. Загийн усны булш

13. Задгайтын хийдийн туурь
14. Зараа уулын булш
15. Зүрх хайрханы булш
16. Зүүн шивээ уулын булш
17. Зээргэний нуурын булш
18. Луулитын тойрмын булш
19. Магнайн хүрээний туурь
20. Суврагын цохиогийн булш
21. Сүжийн хийдийн туурь, булш
22. Сүжийн энгэрийн булш
23. Таван модны хийдийн туурь
24. Талын тоодог уулын булш, зэл чулуу
25. Тарагний зоон булш
26. Толийн булагийн тахилгат овооны булш
27. Толийн хийдийн туурь
28. Улаан овооны хоолойн адгийн булш
29. Улаан хадны Хар дэлийн булш, хөшөө чулуу
30. Улаан хоолойн бууцны булш, зэл чулуу
31. Улаан чихэн хошууны зэл чулуу
32. Ухаа хошууны булш
33. Ухаа хошууны худгийн тамга, тэмдгийн дурсгал
34. Хайрхан цохиогийн хадны зураг
35. Хатны булгийн баруун шивээ уулын дурсгал
36. Хэцүү уулын агуй, булш
37. Цагаан усны хийдийн туурь
38. Цагаан хайрханы булш
39. Цац уулын булш
40. Шар чулууны усны булш
41. Шивээ хүрээ уулын булш
42. Ширээ хар өндөрийн хадны зураг
43. Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар

Хөвсгөл сум

1. Асман усны булш
2. Бат-Өлзийтийн өврийн булш
3. Бат-Өлзийтийн хийдийн туурь
4. Баясгалан хонхорын булш
5. Ганжуурын хийдийн туурь
6. Гашуун ханангийн булш
7. Гуа тээгийн палеонтологийн дурсгалт газар
8. Задгайтын хадны бичээс
9. Могойтын өврийн булш
10. Равжаагийн дурсгалын хөшөө
11. Саран хөөвөрийн хийдийн туурь
12. Сүлдэнэ хөх овоо
13. Хонгорын хийдийн туурь
14. Хүрэн хайрхан уулын булш
15. Цувираагийн хийдийн туурь
16. Эхэн усны Овоон хондны булш

Эрдэнэ сум

1. Авдарын аман усны дурсгал
2. Баянгийн сархиагийн палеонтологийн дурсгалт газар
3. Бор овооны булш
4. Буурал, Цагаан дэлийн голын булш
5. Бүлээний овоо, гэрэлт хөшөө
6. Бүрдэний хийдийн туурь
7. Далайн хийдийн туурь
8. Дугантын хийдийн туурь
9. Дулааны говийн дурсгал
10. Модонгийн хурлын туурь, булш
11. Хамарын сархиагийн палеонтологийн дурсгалт газар
12. Цагаан овооны хийдийн туурь
13. Цантын овоо, дурсгалын чулуу
14. Юншээбү хийдийн туурь
15. Эрдэнэ уулын туурь, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Товчилсон үгийн тайлал

АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Баяр.Д. Монголчуудын чулуун хөрөг. УБ., 2002
2. Гонгоржав.Г, Энхбат.Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
3. Даваацэрэн.Б. “Дорноговь аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2010
4. Дорж.Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
5. Дорноговь аймгийн атлас. УБ., 1990
6. Лхагвасүрэн.Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
7. Майдар.Д. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
8. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
9. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
10. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
11. Наваан.Д. Дорнод Монголын хүрлийн үе. УБ., 1975
12. Намнандорж.О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
13. Пэрлээ.Х. Эрдэм шинжилгээний өгүүлүүд. I-II боть. (эмхэтгэсэн У.Эрдэнэбат) УБ., 2001
14. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I-ҮI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
15. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
16. Сэр-Оджав.Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
17. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
18. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр. УБ., 2009
19. Цэвээндорж.Д, Баяр.Д, Цэрэндагва.Я, Очирхуяг.Д. Монголын археологи. УБ., 2003
20. Цэвээндорж.Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-ҮI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009
21. Энхбат.Г. “Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт ажилласан тайлан” Соёлын өвийн УНБМС. УБ., 2000

